

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १ : १ ॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १ : २ ॥

1a cf. ŚDhU 10.6 : आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ 2c cf. MBh 1.2.70ab : एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44, 43 lower and then upper leaf; (1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v, K₃ ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, K₇₇ ff. 1v–4r (collated only up to 1.16), E pp. 580–585; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) ०न्तमनन्त०] Σ, ०न्तमन्त० C₄₅^{ac} • ०पारं] C_ΣK₇ME, ०पारगं K₈₂K₁₀K₃K₇₇^o
(1b) सुसूक्ष्म०] Σ, शुसूक्ष्म० C₀₂ • ०व्यक्त०] Σ, ०व्य० K₇₇^o • ०जगत्सुसारम्] C₉₄
C₄₅K₈₂K₇MK₇₇^oE, ०जगत्सुसारं C₀₂, ०जगत्सुरासुरं K₁₀, ०जगत्सुसारम् K₃ (1c)
हरी०] Σ, हरीं K₇₇^o • ०भिरासमग्रं] Σ, ०भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) (1d) वृष०]
Σ, ०वृषो C₉₄^{ac} (2a) ग्रन्थं] Σ, ग्रंथ K₇₇^o (2b) सहस्राध्यायमु०] Σ, सहश्रध्या-
यमु० C₀₂, सहस्राध्यायरु० E (2c) पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M^{pc}, पर्वञ्चास्य C₄₅,
पर्वमस्य C₀₂K₃M^{ac}E, पूर्व चास्य K₇₇^o • शतं पूर्णं] Σ, त C₀₂, शतं पूर्णं K₇₇^o (2d)
श्रुत्वा] Σ, श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇MK₇₇^o, भारसंहिता C₀₂,
भारतसंहितं K₃, नारदसंहिताम् E

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजयेन यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १ : ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १ : ४ ॥

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १ : ५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

4ab = MBh 13.112.9ab

(3a)] em., अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, पप्रच्छ पुनरतृप्तो K₇₇, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E (3b) वैशम्पायनं] Σ, वैशम्पायनं C₀₂ (3c)] C₉₄C₄₅K₇K₃E, जनमेजये यत्पूर्वं C₉₄, जनमेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जनमेजयेन यत्पूर्वं M, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₇₇ (3d) तच्छृणु त्वमं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME, तच्छृणु त्वमं C₀₂, --- K₁₀, तच्छृणु त्वमं K₃, तच्छृणु त्वमं K₇₇ • तन्द्रितः] C₀₂K₈₂, तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₇K₃MK₇₇E, --- K₁₀

(4) जनमेजय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃MK₇₇E, जनमेजय C₀₂ (4a) भगवन्सं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃E, भगवं सं C₀₂, भगवं सं K₃, भगवं सं M • धर्मज्ञ] Σ, धर्मज्ञ K₈₂, धर्मज्ञः K₃ (4b) विशारद] C₉₄K₁₀K₇K₃, विशारदः C₄₅C₀₂K₈₂K₇₇E, विशारदम् M (4c) अस्ति धर्मं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, अस्ति धर्मः C₄₅, अस्ति धर्मं C₀₂MK₇₇, अधर्म K₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₃MK₇₇E, परो गुह्य C₄₅, परं गुह्य C₀₂K₈₂, परगुह्यं K₇ (4d) तारणम्] Σ, तारणा K₇₇ (5a) द्वैपायनं] Σ, द्वैपायनं C₀₂, वैसांपायनं K₇₇ • मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, मुखोद्गीर्णं C₀₂K₇₇, मुखोद्गीर्णं K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखं गीर्णं M^{pc}, मुखोद्गीर्णं E (5b) धर्मं वा यद्वि] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, धर्मं यद्वि C₄₅, धर्मवत्य द्वि C₀₂K₇₇, धर्मं वा यद्वि K₃, धर्मवाक्यं द्वि M • उत्तम] Σ, उत्तमः C₀₂, उत्तमः M (5c) हि मे तृप्तिं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, हि मे तृप्तिं K₃K₇₇, प्रसादेन M (5d) यत्नात्तपोधन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, यत्नात्तपोधन C₉₄, यत्ना तपोधनः C₀₂, यत्ना तपोधन K₃, यत्नन्तपोधन M, यत्नात्तपोधन K₇₇ (6) वैशम्पायन उवाच] Σ, om. M^{ac}

शृणु राजन्नवहितो धर्मारख्यानमनुत्तमम् ।
व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १ : ६ ॥

अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १ : ७ ॥

जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ : ८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १ : ९ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।

(6a) राजन्न०] Σ , राजन० K_3 , राजन० M (6b) ०ख्यानमनुत्तमम्] $C_{94}K_{82}K_{10}$
K₇ME, ०ख्यानमुत्तमम् C_{45} , ०ख्यानमुत्तमम् C_{02} , ०धर्मव्याख्यानमुत्तमं K_3 (hyper-
metr.), ०ख---मनुत्तमं K_{77}° (6c) ०प्राप्तं] Σ , ०प्राप्त C_{02} (6d) ०धर्म] Σ , ०र्म
 C_{02} , ०धर्म K_{77}° • शृणोतु] Σ , शृणोत C_{02} • मे] Σ , मै C_{45} (7a) ०कर्तारं] Σ , ०क-
र्तन्तं K_{10} (7b) ०व्रत०] Σ , ०व्रत० M • ०यणम्] $C_{94}C_{45}K_{10}MK_{77}^{\circ}E$, ०यन C_{02} ,
०यणः K_{82} , ०यनं K_7 , ०यणं K_3 (7c) ०चारं] Σ , ०चार K_{77}° (7d) ०परम्] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_7ME$, ०न्वितम् $C_{02}K_3K_{77}^{\circ}$, ०परं K_{10} (8a) ०र्थ प्रश्नैकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$,
०र्थ प्रश्नैकं $C_{94}K_3$, ०र्थप्रश्नैकम् $C_{02}E$, ०र्थप्रश्नैकं M, ०थप्रश्नैक K_{77}° (8b) प्रभ०] Σ ,
प्रभु० C_{02} , प्राभ० K_7 (8c) ०धरो] Σ , ०धरो C_{94} , ०धरा K_{10} (8d) ०न्वितः] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_{77}^{\circ}E$, ०न्वितं $C_{02}K_3M$ (9a) कथं] Σ , कथ K_{77}° • ज्ञेया] $C_{94}K_{82}K_{10}$
 $K_7MK_{77}^{\circ}$, ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$, ज्ञेय K_3 , भूयो E (9b) ०वर्ण०] Σ , ०वर्णा० E • ०वर्जिता]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3ME$, ०वर्जितं C_{02} , ०वर्जिताः K_7 , ---ता K_{77}° (9c) ०व्यञ्जन०]
 Σ , ०व्यञ्जन० E (9cd) ०मुक्तमक्ष०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०मुक्त अक्ष० $C_{45}K_{77}^{\circ}$,
०मुक्तं अख० K_3 , ०मुक्तं अक्ष० M (9d) किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_7K_{77}^{\circ}E$, किमतः
परम् $C_{45}C_{02}$, किमतत्परं $K_{10}K_3M$ (10a) अनुच्चार्य०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}ME$, अनुचा-
र्य० $C_{02}K_7K_3$, अन्त्रचाय० K_{77}° (10ab) ०सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] $C_{94}C_{45}$
 $K_{82}K_7K_3ME$, ०विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं C_{02} , ०सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10} ,
०सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलं K_{77}°

निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमतः परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।

देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।

यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥

कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।

स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।

एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम ।

11b cf. KūrmP 2.23.74 : अथ कश्चित्प्रमादेन प्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

(10c) ०गं] Σ , ०ग K_{77}° (10c) ०क्षरं] Σ , ०क्षर K_{77}° • किमतः परम्] $C_{45}M$, किमु तत्परम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7K_{77}^{\circ}E$, किमतत्परं $C_{02}K_3$ (11) ०राग उवाच] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7MK_{77}^{\circ}E$, ०रागोवाच K_3 (11a) देहे क्ष०] $C_{94}C_{02}K_7$, देहात्क्ष० C_{45} , देहक्ष० $K_{82}K_{10}K_3MK_{77}^{\circ}E$ • याते] Σ , यान्ते K_3 (11b) ०जलाग्निशिवादिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$, ०जलाग्निशिवादिभि C_{02} , ०जलाग्नि शि०दिभि K_3 , ०जालादिशिवादिभिः K_{77}° (11c) ०दूतैः] Σ , ०दूते $C_{02}K_3$ • कथं] Σ , कथ K_{77}° • नीतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3$, नीत्वा C_{02} , नीतः M , नीते K_{77}° , नीता E (11d) निरञ्जनः] Σ , निरञ्जन C_{02} , निरञ्ज० K_{77}° (12a) ०पाशैः] Σ , ०पाशे C_{02} , ०पाशै K_3 • बद्धो] Σ , बद्धो C_{45} , बद्ध K_3 (12b) निर्देहश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$, निर्देहः स C_{02} , निर्देहस्य K_3 , निर्देहन्म M^{ac} , निदेहश्च K_{77}° • व्रजेत्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7K_3MK_{77}^{\circ}E$, भवेत् K_{10} (12c) स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, स्वर्ग $C_{02}K_3M$, स्वागं K_{77}° • स] Σ , सं $K_{10}M$ • याति] $K_{82}K_{10}K_7K_3MK_{77}^{\circ}$, यान्ति $C_{\Sigma}E$ (12d) निर्देहो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$, निदेहो K_{77}° (12e) एतन्मे संशयं] $C_{\Sigma}K_7ME$, एतन्मे संशये K_{82} , एतन्मे संशयो $K_{10}K_3$, एवं विस्मयसंसय K_{77}° (12f) ०तुमिच्छामि] Σ , ०तुमि C_{45} (13) अनर्थयज्ञ उवाच] Σ , om. K_{82}^a (13a)] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$, अतिशंसयकष्टन्ते C_{94} , अतिशंसयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_3 , अतिसंसयकष्टञ्च K_{77}° (13b) द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$, च द्विजोत्तमः $C_{02}K_{77}^{\circ}$, द्विजसत्तमः K_3

कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥

22 K₁₀ omits verses 22–24

(18a) कला०] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}K₁₀K₇ME, काला० C₀₂K₈₂^{ac} • ०कालं च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇,
 ०कालश्च ME (18b) ०कलां] C₉₄C₀₂K₁₀E, ०कला C₄₅K₇, ०विधि K₈₂, ०कलाः
 M (18c) त्रुटिद्वयं] C₉₄C₀₂K₇E, त्रुटिद्वय C₄₅K₁₀, त्रुटिद्वयं K₈₂M • ०मेषस्तु]
 C₄₅C₀₂K₁₀K₇ME, ०मेवस्तु C₉₄, ०मेषद्वि० K₈₂ (18d) निमेषद्वि०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇
 E, निमेषद्वि० M (19a) ०गुणिता] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ०गुणितं M (19b) काष्ठा वै
 त्रिंशतिः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, वै त्रिंशता C₄₅, काष्ठा वै त्रिंशति C₀₂, काष्ठान्वै त्रिंशति M
 (19c) मुहूर्तश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇M, मुहूर्त C₄₅, मुहूर्तश्च E (19d) मानुषेन] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, मानुषश्च C₀₂ • ०त्तम] C_ΣK₈₂K₇^{pc}E, ०तमः K₁₀M, ०त्तमः K₇^{ac}
 (20a) मुहूर्त०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, मुहूर्ता M, मुहूर्त E (20c) ०रात्रं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E,
 ०रात्र M (20d) ०नीषिणः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ०नीषिण M (21a) समा] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇ME, मास C₀₂ • ०मासाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०मासश्च C₀₂E, मासाहुः
 M (21b) काल०] C_ΣK₈₂K₁₀ME, कला० K₇ (21c) शतं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M,
 शत० E (21d) मानुष०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME, मानुष्य० C₄₅C₀₂ (unmetr.) (22a)
 षष्टिं चैव] C_ΣK₇M, षष्टिं वर्ष० K₈₂, om. K₁₀, षष्टिश्चैव E (22b) ०युगः] C_Σ
 K₈₂K₇, om. K₁₀, ०युग ME (22c) द्विगुणः कलिसंख्यातो] C_ΣK₈₂K₇, om. K₁₀,
 कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा कलिसंख्यातो E (22d) द्वापरो युग संज्ञितः]
 C_ΣK₈₂K₇, om. K₁₀, द्वापरः युगः संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः E

त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगा संख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।

(23a) त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, त्रेता $C_{02}M$, om. K_{10} , त्रेता K_7 • त्रिगुणा] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$
 E, om. K_{10} , तृगुणो M • ज्ञेया] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, om. K_{10} , ज्ञेयः M (23b) • युगः]
 $C_{\Sigma}K_{82}K_7M$, om. K_{10} , • युग E (23d) ह्ये] $C_{\Sigma}K_{82}ME$, om. K_{10} , हे° K_7 •
 • सप्ततिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, om. K_{10} , • सप्तति M (24a) चैकस्य] $C_{\Sigma}K_{82}K_7M^{pc}E$,
 om. $K_{82}K_{10}M^{ac}$ (24b) • क्तं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, om. K_{10} , • क्त M (24c) कल्पो]
 C_{45} , कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$, om. K_{10} • मन्वन्त°] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, om. K_{10} , न्वन्त°
 M^{ac} , मन्वन्त° M^{pc} (24d) • दश] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$, • दशं C_{45} , om. K_{10} •
 संख्यया] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, om. K_{10} , संख्या M (25b) • आहः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7M$
 E , • आह C_{94} • परिकल्पितम्] $C_{94}K_7$, करिकल्पितम् C_{45} , परिकल्पितः $C_{02}K_{10}$
 ME , परिकीर्तिताः K_{82} (25d) • दर्शिभिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, • दर्शिभि M (26a)
 प्रलीयन्ते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$, प्रलीयते C_{45} (26b) सर्वं च°] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$,
 सर्वश्च° M (26c) अहागमे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, अहाग --- K_{10} , अहारागमे M (unmetr.),
 अहागमे E (26d) • पद्यन्ते] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, • पद्यन्ति M (27a) • र्ध°] $C_{\Sigma}K_{82}$
 K_7ME , • र्ध° K_{10} (27cd) • वाहुर्भृ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, • वाहु भृ° $C_{02}K_{10}M$ (27d)
 महर्षयः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, महयः K_{82}^{ac} , महर्षयः K_7 , महर्षिभिः M (28a) • आर्क°]
 $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$, • आर्का° M^{ac} • • तारेन्दु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, • तारेन्दु M (28b)
 दृश्यते त्विह] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, दृश्यन्दिह C_{45} , दृश्यते त्विहः C_{02} , दृश्यते त्विहः M

कालचक्रं भ्रमित्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८ ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।

कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९ ॥

चतुर्दश परार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।

कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥

एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।

अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।

परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रति दीपितः ॥ १:३२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

✧

29ab ≈ UMS 12.34cd : कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 29 ≈ KūrmP I.II.32 :
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ 30d =
MBh 12.220.41d = GarP I.I08.7d

✧

(28c) भ्रमित्वैव] corr., भ्रमत्वेव C₉₄K₈₂K₇E, भ्रमत्वेव C₄₅K₁₀M, भ्रमत्वेह C₀₂
(28d) °श्रमं] C_ΣK₈₂K₇E, °श्रमो K₈₂^{ac}, °श्रामन् K₁₀, °श्रामो M • विद्महे] C₉₄C₀₂
K₈₂K₁₀K₇E, विद्महे C₄₅, विद्यते M (29b) कालः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, काल E (29c)
कालस्य] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E, कालःस्य M^{ac} • वशगाः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, वशगा E
(29d) कालवशकृ°] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, कालो वशकृ° M (30b) देवराजा] C_Σ
K₈₂K₁₀K₇, देवराज ME • °त्तम] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, °त्तमः M (31a) कालो] C₉₄
C₄₅K₈₂, काल C₀₂K₁₀K₇ME (31b) ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅, ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄
K₇M, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) (32a) श्रुतं वै] C_Σ
K₈₂K₁₀K₇E, श्रुतो वः M • °चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °चक्रस्य C₀₂, °चक्रत्तु M
(32b) विनिःसृतम्] corr., विनिःसृतम् C_ΣK₈₂K₁₀K₇ME (unmetr.) (32c) परार्धं
च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, परार्धं च C₉₄, परार्धञ्च M^{ac}, परार्धञ्चे M^{pc} • परं चैव] C_Σ
K₈₂K₁₀K₇E, परार्धैव M (32d) वः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M^{ac}, नः M^{pc}, यः E • दीपितः]
em., °दीपितम् C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, °दीयतां M (33) अनर्थयज्ञ उवाच] C_ΣK₈₂K₁₀
K₇ME, om. K₈₂^{ac}

एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १ : ३३ ॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १ : ३४ ॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १ : ३५ ॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
 पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १ : ३६ ॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
 ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं ज्ञापितं क्वचित् ।

❖

34ab = BrahmanḍaP 3.2.101

34cd E omits 34cd-35

❖

(33b) सहस्रं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, साहस्रं M • ०युतं] C_ΣK₈₂K₇ME, ०तन् K₁₀
 (33cd) कोटिमं] C_ΣK₈₂K₁₀ME, कोटिरं K₇ (33d) ०बुदं] C_ΣK₈₂K₁₀ME,
 ०बुदं K₇ (34a) निखर्वं च] C_ΣK₈₂K₇E, निखर्वं तु K₁₀, निसर्वञ्च M (34b) शङ्कुः]
 corr., शङ्कु C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, शंख E • पद्मं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, पद्म M (34c) समुद्रो]
 C_ΣK₈₂K₁₀K₇, समुद्रं M, om. E • मध्यमन्तं च] C_ΣK₈₂^{ac}M, मध्यमान्तं च K₈₂^{pc},
 मध्यमन्तञ्च K₁₀, मध्यमन्तश्च K₇, om. E (34d) परार्धं च परं तथा] C_ΣK₈₂K₁₀K₇,
 परार्द्धपरद्वेगुणाम् M, om. E (35b) परार्धं] K₇, परार्धं C₉₄, परार्धं C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
 M, om. E (35c) परार्धं] C_ΣK₈₂K₁₀M, परार्धं K₇, om. E (35d) ०संख्या] C_Σ
 K₈₂K₁₀K₇, ०सख्या M, om. E (36ab) परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः]
 C_ΣK₁₀K₇^{pc}, परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति K₈₂K₇^{ac}, परात्परतरन्नास्ति इति
 मे निश्चिता मति M, वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति
 मे निश्चिता मतिः ॥ E (36c) ०वेदं] C₉₄E, ०वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₇ (unmetr.),
 ०वेदा K₈₂, ०वेदैः M (36d) ०ख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂, ०ख्यातं C₀₂K₁₀K₇ME •
 ०त्तम] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ०त्तम M (37a) ब्रह्माण्डं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, ब्रह्माण्ड
 C₀₂ (37b) प्रमाणं ज्ञापितं क्वचित्] conj., प्रमाणं चापितं क्वचित् C_ΣK₈₂K₁₀E,
 प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K₇, प्रमाणञ्चापितां कति M

कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १ : ३७ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।

देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १ : ३८ ॥

पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।

ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १ : ३९ ॥

शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।

दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १ : ४० ॥

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सहो विसहः संहतो ऽसभा ।

प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १ : ४१ ॥

✧

39cd cf. BrahmanḍaP 3.4.58cd : ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

✧

(37c) ०र्ध्वेषु] em., ०र्ध्वेषु C_ΣK₈₂K₁₀K₇ME (37d) सूर्यस्त०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E,
 र्यो M^{ac}, शूर्यो M^{pc} • महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂M, महीम्] C₉₄, मही K₁₀K₇E (38a)
 ब्रह्मा०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ब्रह्मा० M • प्रसंख्यातुं] C_ΣK₈₂K₇M, प्रसंसा तु K₁₀, च सं-
 ख्यातुं E (38b) शक्यं क०] K₈₂K₁₀E, शक्या क० C_ΣK₇, सख्याङ्क० M (38c)
 देवास्ते] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, देवतापि M (38d) मानुषाणां च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, मा-
 नुषान्त्र M^{ac}, मानुषानाञ्च M^{pc} (39c) पुराख्यातो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पुराख्यातं M,
 ममाख्यातो E (40a) शिवाण्डा०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, शिवाण्ड० M^{ac}, शिवाण्डे०
 M^{pc} (40b) सर्वेषामिव भूभृताम्] conj., सर्वेषामिव भूरिताः C₉₄C₄₅K₇, सर्वेषामेव
 भूरिताः C₀₂, सर्वेषामिव भूरिता K₈₂, सर्वेषामेव भूरिणाम् K₁₀, सर्षपा इव भाविता M,
 सर्वेषामेव भूरिमां E (40c) दिशा०] C_ΣK₈₂K₇ME, शिवा० K₁₀ (40d) ब्रह्माण्डे]
 C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं शृणु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, य च कीर्तितम् C₄₅,
 कीर्त्तिता शृणु M (41a) सहासहः] K₇, साहासह C_ΣK₈₂K₁₀ME • सहः सहो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सहः सज्ञा C₄₅, सहो सह्यः M, सहः सज्ञो E (41b) विसहः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, विसह C₀₂M • ऽसभा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सभाः C₄₅, सहा M,
 सता E (41c) प्रसहो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, प्रसहेः E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M,
 प्रसवः] C₀₂, सप्रहः E • सानुः] C_ΣK₈₂K₁₀, सानु K₇ME (41d) पूर्वतो] C_ΣK₈₂
 K₁₀K₇M, पर्वतो E

प्रथमो ऽध्यायः

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥ १ : ४२ ॥

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥ १ : ४३ ॥

[नैर्ऋते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥ १ : ४४ ॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।

(42a) भासनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$, भास--- C_{02} , भासतो E • भानुः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, भानु $C_{45}M$ (42b) द्युतिमो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}M$, द्युतिनो K_7E (42c) दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, दीप्ततेजाश्च तेजश्च C_{45} , दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E (42d) तेजा तेजवहो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, तेजतेजयह M (42e) आग्नेये] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, आग्नेय K_7 , आग्नेर्ये M • त्वेतदा०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, त्वेचमा M (42f) शृण्वथ] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, शृणुथ M • द्विज] $C_{\Sigma}K_{82}K_7ME$, द्विजः K_{10} (43b) संयमो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, संयम M • यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$, यमनो $C_{02}K_7$, यमुना K_{82} , यमतो M, यमुना० E • यमः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, यन M (43c) संयनो यमनोयानो] K_{82} , संयमो यमनोयानो $C_{94}C_{02}E$, संयमो यमुनोयानो $C_{45}K_{10}$, संयमा यमनो यामो K_7 , यमियुग्मा यनो यानः M (43d) यनियुग्मा यनोयनः] K_{10} , यनियुग्मा नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः C_{45} , यनियुग्मा नयो यमः K_7 , दशमा याम्यमाश्रुता M, यनियुग्मा नयोनय E (44a) नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, नगजा नन्दो C_{45} , नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E (44b) नगरो नगनन्दनः] $K_{10}M^{ac}$, नगरोगनन्दनः $C_{94}K_7$, नगरोनगनन्दनः C_{45} , नगरो---नन्दनः C_{02} , नगरोगनन्दनः K_{82} , नगरो नननन्दनः M^{pc} , नगरोगनन्दनः E (44c) नगर्भो] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, नृगर्भो K_{10} , नगर्भ M • गहनो गुह्यो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, गुहनो गुह्य M, गहनो गुह्ये E (44d) गूढजो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, गुडजो M • तत्परः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, तत्परम् M (45a) वारुणेन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$, वारुणे च E (45b) शृणु] $K_{10}M$, शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, शृङ्गे C_{02} , मृद्धे E

बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १ : ४५ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥ १ : ४६ ॥

ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।
नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १ : ४७ ॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥ १ : ४८ ॥

[ईशाने]

(45c) बभ्रः सेतुर्भ०] corr., बभ्रं सेतुर्भ० C₉₄C₄₅, बभ्रं सेतु भ० C₀₂, बभ्रः सेतु भ० K₈₂, बभ्रं सेतुर्भ० K₁₀, बभ्र सेतुर्भ० K₇, बभ्रू सेतु भ० M, बभ्रून्सेतुर्भ० E (45d) प्रभवोद्भव०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, प्रभवोभव० M • ०भाजनः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, ०भाजन E (45e) भरणो] C₄₅K₇, भरण C₉₄K₈₂, भरणां C₀₂E, भरणा K₁₀, भरणः M (45f) दशैते] C_ΣK₈₂K₁₀E, दशैते K₇, दशैता M • ०लयाः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०लया ME (46a) नृगर्भो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, नृगर्भा M • ०गर्भश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, ०गर्भश्च C₀₂K₈₂ME (46b) देवगर्भो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, देवगर्भ M (46c) ०गर्भश्च] C_ΣK₁₀K₇E, ०गर्भश्च K₈₂, ०गर्भोश्च M (46d) वृषाङ्को] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, वृषाङ्गो M • वृषभ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, वृषभ० C₀₂ (47a) ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, वृषञ्जवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाञ्च तथा सत्य० E (47b) वृषजो वृषनन्दनः] C_ΣK₁₀K₇E, वृषनन्दनः K₈₂, दशनायक वायवे M (47cd) नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂E, नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः C₀₂K₁₀, नायका दश वायव्ये कीर्तिता य मया द्विज K₇, कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M (48a) सुलभः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, सुलभः E • सुमनः] C_ΣK₈₂K₁₀E, सुमनाः K₇, सुमनो M • सौम्यः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, सौम्य M (48c) सतः सत्य] corr., सत सत्य C_ΣK₇, सत्यसत्य K₈₂, सुत सत्य K₁₀, सुतः सत्य M, सत सत्या० E • लयः] C_ΣK₈₂K₁₀ME, लयं K₇ (48cd) शम्भुर्द०] C₉₄C₄₅K₁₀E, शम्भु द० C₀₂ K₈₂K₇, शम्भुर्द० M (48d) ०नायकमु०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, ०नायक उ० E

प्रथमो ऽध्यायः

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १ : ४९ ॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १ : ५० ॥

[परिवाराः]

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।
शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १ : ५१ ॥

सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥ १ : ५२ ॥
एकैकस्य परिवारो नियुतः पृथगेव च ।

❖

(49a) वज्र] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, व्रजः M (49b) वर्षणः] C_ΣK₈₂K₁₀M, ०_Σर्शणम्
K₇, ०दर्य्य च E (49c) इलनो वलिनो ब्रह्मा] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, इलिनो वलिनो ब्रह्मः
M (49d) दशे०] C₉₄K₈₂K₇E, दशै० C₄₅C₀₂K₁₀, दिशै० M • नायकाः] C_ΣK₈₂
K₁₀K₇E, नायका M (50a) अपरो विमलो मोहो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, अपरः विमला
मोहा M (50b) निर्मलो म०] em., निमलो म० C₉₄, निर्मलोन्म० C₄₅K₇, निर्मलो-
त्म० C₀₂E, निमलोर्म० K₈₂K₁₀, निर्मलोन्म० M (50c) अक्षयश्चाव्ययो] C₉₄C₄₅K₈₂
K₁₀K₇, अक्षयाश्चाव्ययो C₀₂, अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयश्चाव्ययो E (50cd) विष्णु-
र्व०] C₉₄C₄₅K₇E, विष्णु व० C₀₂K₈₂M, विष्णुर्व K₁₀ (50d) मध्यमे दश] C₉₄C₄₅
K₇, मध्यमो दश C₀₂K₈₂, वरवर्षणः K₁₀, मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E (51a)
सर्वेषां] C_ΣK₈₂K₁₀ME, सर्वेषा K₇ • दशमीशानां] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, दशरीशानां E
(51b) परिवार०] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ME, परि० C₄₅, परिवारं K₈₂ (51d) सहस्रैः]
C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, सहस्रै M • ०वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂^{pc}K₈₂K₁₀K₇, ०वारिता C₀₂^{ac}, ०वा-
रितः M, ०वारिताः E (52ab) एकैकम०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, एकैकं म० C₀₂K₈₂M
(52b) परिवारितम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, परिवारितः M, परिवारितमाः E (52c) अ-
युतं] E, अयुतैः C_ΣK₈₂K₇M, अयुतै K₁₀ • प्रयुतैर्वृन्दैः] C_ΣK₈₂K₁₀E, प्रयुतै वृन्दैः
K₇, प्रयुतैर्भृत्य M (52d) प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] corr., प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₇,
प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C₀₂, प्रयुतै नियुतै वृतः K₁₀, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः
E (53a) परीवारो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.)
(53b) नियुतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, नियुत C₀₂ • च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇^{pc}ME, चः
K₇^{ac}

कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १ : ५३ ॥

दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।

वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १ : ५४ ॥

खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।

दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १ : ५५ ॥

शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।

पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १ : ५६ ॥

समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।

मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १ : ५७ ॥

(53c) कोटिभिर्दशकोट्येन] $C_{94}C_{02}E$, कोटिभिर्दशकोट्येन C_{45} , कोटिभिर्दशकोट्येन $K_{82}K_7$, कोटिभिर्दशकोट्येन: K_{10} , कोटिभिः परिवाराणि कोटिभिर्दशकोटिकम् M (53d) एकैकः परिवारितः] $C_{45}K_{82}E$, एकैकः परिवारितः] C_{94} , एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_7$, एकैकपरिवाराणां M (54a) दशकोटिषु एकैकं] $C_{45}C_{02}K_{10}E$, दशकोटीषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_7$, दशकोट्येषु एकैकं M (54b) वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] $C_{\Sigma}K_{10}$, वृन्दवृन्दभृतैर्वृतं K_{82} , वृन्दवृन्दभृतैर्वृतं K_7 , वृन्दवृन्देषु एकैकं M , वृन्दवृन्दं वृत्तैर्वृतः E (54c) वृन्दवर्गेषु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, वृन्दवर्गभिः तैर्वृतम् M (54d) खर्वभिः परिवारितम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, खर्वभिः परिवारितम् K_7 , खर्वभिः परिवाराणि M , खर्वभिः परिवारितः E (55a) खर्ववर्गेषु एकैकं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, खर्ववर्गेव एकैकम् M (55b) दशखर्वगणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, दशखर्वगणैर्वृतम् C_{45} , दशखर्वगणे वृत्तं K_7 , दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M , दशखर्वगणैर्वृतः E (55c) खर्वेषु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$, खर्वेषु K_7 (55d) परिवारितम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$, परिवारितः E (56a) पृथगेकैकं] $em.$, पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$, पृथगेनैव C_{45} (56b) वारितम्] K_{82}^pcM , वारितः $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, वारितं K_{82}^{ac} (56d) समुद्रैः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$, समुद्रैः C_{94} , समुद्रैः] C_{45} • वारितम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$, वारितः E (57a) तथैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$, तथैव C_{02} (57b) मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] $C_{\Sigma}K_{82}M$, मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् K_{10} , मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतं K_7 , मध्ये शङ्क्यायुतैर्वृतः E (57c) मध्यसंख्येषु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, मध्यसांख्यो च M , मध्ये सांख्येषु E (57cd) एकैकमनन्तैः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, एकैकं मनन्तैः K_7 , एकैकं अनन्तै M (57d) वारितम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$, वारितः E

अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १ : ५८ ॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्ब्रुवतो मम ।
चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १ : ५९ ॥
कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १ : ६० ॥
सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
विंशकोटिष्वङ्गुलीषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १ : ६१ ॥
प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १ : ६२ ॥

61cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्व०, and the folios that may have contained verses 1.61d–2.22 are missing.

(58b) परार्धपरिवारितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, परार्ध---रितम् C₀₂, परार्धे परिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धैः परिवारितः E (58d) °वारितम्] C_ΣK₈₂K₇M, °वारिवारितं K₁₀, °वारितः E (58e) कथितो] C_ΣK₈₂K₇M, कथितो K₁₀, कथिता E (58f) शक्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, शक्य C₀₂ • सांख्यमु०] C₉₄C₀₂K₁₀M, सांख्यमु० C₄₅, स्यख्यमु० K₈₂, संख्यमु K₇, संख्यामु० E (59a) प्रमाणं] C₀₂K₈₂K₇ME, प्रणामं C₉₄C₄₅, प्रमाण K₁₀ (59b) संक्षेपाद्ब्रुवतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, संक्षेपाद्ब्रुवतो C₄₅, संख्येपाद्ब्रुवतो K₇, संक्षेप ब्रुवतो M (60a) कोटिकोटि०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, कोटीकोटि० M (60c) च परीमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, च परिमाणं C₄₅ (unmetr.), परिमाणञ्च M (60d) ब्रह्मणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, --- C₀₂ • °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, °कीर्तिताः C₀₂, °कीर्तितः K₈₂M (61c) विंशकोटिष्वङ्गुलीषु] conj., विंशकोटिषु गुल्मेषु C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, विंशकोटि विना गुल्मे M (61d) ऊर्ध्वतस्त०] C_ΣK₈₂K₇E, ऊर्ध्व--- K₁₀, ऊर्ध्वतो त० M • रविः] C_ΣK₈₂K₇M, रवि E (62a) प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, प्रणामं C₄₅ (62c) ब्रह्माण्डं चा०] K₈₂, ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₇M, ब्रह्माण्डाश्चा० C₀₂, ब्रह्माण्डाश्च E • °मेयाणां] C₉₄K₈₂ME, °मेयाणा C₄₅C₀₂K₇ (62d) °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °कीर्तिताः C₀₂, °कीर्तितः M

[पुराणम्]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।

ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १ : ६३ ॥

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।

तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १ : ६४ ॥

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।

पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १ : ६५ ॥

एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।

इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १ : ६६ ॥

अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।

सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १ : ६७ ॥

षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।

- (63b) ०सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$, ---मः C_{02} (63c) पूर्ण] $C_{94}C_{02}K_{82}E$, पूर्वे C_{45} , पूर्ण K_7 , पूर्व M (63d) मातरिश्वा] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, मातरिश्वा M • ०तथम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०तथा $C_{02}M$ (64a) संक्षिप्य] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, संक्षिप्यः M (64b) प्राप्तं चोशनसं] $C_{45}K_{82}K_7$, प्राप्तं चौशनसं C_{94} , प्राप्तं औशनसं C_{02} , प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E (64c) संक्षिप्य] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, संक्षिप्यः M (64d) प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, प्राप्तधञ्च बृहस्पति M (65b) सूर्य] $C_{02}E$, सूर्यस् $C_{94}K_{82}K_7$, सूर्य $C_{45}M$ • त्रिंशत्स०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, त्रिंशत्स० $C_{02}M$ (65c) ०विंशत्सहस्राणि] corr., ०विंशहस्राणि C_{94} , ०विंशसहस्राणि $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, ०विंशत्सहस्राणि E (65d) मृत्युं प्राह] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, मृत्यु प्राहः M (66a) ०विंशत्स०] E , ०विंशत् $C_{\Sigma}K_{82}K_7M$ (66b) कीर्तितम्] E , कीर्तितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^pM$, कीर्तिताः C_{02} , कीर्तित K_7^{ac} (66c) वसिष्ठाय] $C_{94}C_{02}K_{82}ME$, विशिष्ठाय C_{45} , वहिष्ठाय K_7 (66d) विंशत्श्लो०] corr., विंशत्श्लो० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, विशत्श्लो० C_{45} , त्रिंशत्श्लो० M (67a) अष्टादशसहस्राणि] $C_{\Sigma}K_{82}E$, आष्टादशसहस्राणि K_7 , वसिष्ठेदशसहस्रं M (67c) सारस्वतस्त्रि०] em., सारस्वता त्रि० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, सारस्वतास्त्रि० C_{45} , सारस्वत तृ० M • ०धामाय] $C_{\Sigma}K_{82}K_7ME$, om. K_{82}^{ac} (67d) सहस्रदश] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, सहस्रदश M (68b) भर०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, भार० C_{02} , सन० M

दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १ : ६८ ॥

चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।

त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १ : ६९ ॥

त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।

द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १ : ७० ॥

कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।

कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १ : ७१ ॥

ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।

गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय तु ॥ १ : ७२ ॥

राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।

सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १ : ७३ ॥

तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।

- (68d) अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂, अभाषत C₀₂, अभाषतः K₇E, मभासतः M (69b) अन्तरी०] C₂K₈₂K₇E, अन्तरि० M (69c) त्रय्यारुणिं] corr., त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂M, त्रय्यारुणि C₀₂E, त्रय्यारूपिनि K₇ (69d) अभाषत] C₉₄C₀₂K₇, अभाषतः C₄₅, स्वभावत K₈₂, मभासतः M, ह्यभाषत E (70a) त्रय्यारुणि०] corr., त्रय्यारुणि० C₂K₇, त्रय्यारुणि० K₈₂E, त्रय्यारुणि० M • विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, विप्रेन्द्र C₀₂M (70b) धनंजय०] C₂K₈₂K₇ME, धन० K₈₂^{ac} • ०भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, ०भाषतः C₄₅ME (71b) ०मुनिः] C₂K₈₂K₇E, ०मुनि M (71c) कृतंजयाद्वि०] C₉₄K₈₂E, कृतंजया द्वि० C₄₅C₀₂K₇, धनञ्जय द्वि० M • ०श्रेष्ठ] C₂K₈₂K₇M, ०श्रेष्ठो E (71d) ऋणंजय०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, ऋणंजाय० C₄₅ • ०महात्मने] C₂K₈₂K₇E, ०मभासतः M (72a) प्राप्तो] C₂K₈₂K₇, प्राप्तः M, प्राप्तौ E (72b) महर्षिणे] C₂K₈₂K₇E, महर्षिणः M (72c) गौतमाच्च] C₂K₈₂E, गौतमाश्च K₇, गौतमेन M (72cd) भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय] em., भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय C₉₄C₀₂K₈₂K₇, भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय C₄₅, भरद्वाज तस्मा ह्यर्यद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्दम्याद्दमाय E (73a) राजश्रवास्त०] em., राजश्रव त० C₂K₈₂E, राजश्रव त० K₇, राजर्षव त० M (73c) ०शुष्मात्त०] C₂K₇ME, ०शुष्मा त० K₈₂ (73cd) प्राप्तस्तृ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME, प्राप्त तृ० C₀₂ (73d) भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, om. C₄₅ (74b) वृक्षः] C₂K₈₂K₇E, वृक्ष M • ०भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०भाषतः C₀₂ME

शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥ १ : ७४ ॥

द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।

रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १ : ७५ ॥

रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।

दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।

मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १ : ७६ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

76ab ≈ BrahmāṇḍaP 3.4.67ab : मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

(74c) शक्तिः पराशरं] C_ΣK₈₂K₇E, शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} (74d)
जतु०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, तु० C₄₅, जंतु० M (75a) द्वैपायनं तु] em., द्वैपायनस्तु
C_ΣK₈₂K₇M, द्वैपायनाय E (unmetr.) (75b) जतुकर्णो महर्षिणम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇,
जतुकर्णा महर्षिणः C₀₂, जकर्णो महर्षिणं K₈₂^{ac}, जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमह-
र्षिणा E (75d) ०मुनिः] C_ΣK₈₂K₇, ०मुनि ME (76a) ०हर्षेण] M, ०हर्षाय
C_ΣK₈₂K₇, ०हर्षणाय E (76b) ०बुद्धये] C_ΣK₈₂K₇E, ०बुद्धयः M (76d) पुराणं
सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME, पुराण सम्प्रकाशितां C₀₂ (76e) मानुषाणां]
C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, मनुषाणां C₄₅, मानुषाना M • हितार्थाय] C_ΣK₈₂K₇E, हित्यथाय M
(76f) भूयः] C_ΣK₈₂K₇, भूय ME (Colophon) नामाध्यायः प्रथमः] C_ΣK₈₂K₇,
नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २ : १ ॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २ : २ ॥

कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २ : ३ ॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २ : ४ ॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धृतम् ।

5ab cf. LiñP 1.21.71ab : नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 195v-197r, C₄₅ ff. 203v-204v, C₀₂ ff. 270r-270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v-4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic ! ; it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₇ ff. 211v-213r ; E pp. 585-588 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, जना --- C₉₄ (2b) ब्रह्माण्डा०] C_ΣK₈₂K₇, ब्रह्माण्ड E (2c) ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ज्ञेया C₀₂ (2d) कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, कति: C₀₂ (3a) लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, लयनं C₄₅, लक्षणं ज्ञेयं E (3b) वासिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, वासिरानः C₄₅ (3c) का] em., को C_ΣK₈₂K₇, किं E • प्रजा ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, प्रजा --- या C₉₄ (4b) न त्वं] C_ΣK₈₂K₇, तत्त्वं E • ०हसि] C_ΣK₈₂E, ०हसि K₇ (4c) दैवतै०] C₉₄C₄₅K₈₂, देवतै० C₀₂K₇E • शक्तिर्] C₉₄, शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₇E (5a) अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E, अगम्यगमनं C₀₂, अगम्यगमनं K₇ (5b) गुह्या०] K₇E, गुहा० C_ΣK₈₂ • समुद्धृतम्] em., समुद्धृतम् C_ΣK₈₂, समुद्धृतं K₇, समुद्धृतम् E

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥२:५॥
 न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।
 नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥२:६॥
 न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
 ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥२:७॥
 न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
 नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥२:८॥
 नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
 न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥२:९॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥२:१०॥
 अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥२:११॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।

(5c) प्रभुर्ने०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, प्रने० C₀₂ (5d) दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₇, दण्डो C₉₄
 C₄₅, दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, ण्डकः C₄₅^{ac}, पण्डकः C₄₅^{pc} (6a) सत्यो]
 C_ΣK₈₂K₇, सत्यौ E • तत्र] C_ΣK₈₂K₇, तत्रा E (6b) नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, --- C₉₄
 (6c) नानृजुर्न] em., नाऋजुर्न C₉₄E, नाऋजुर्न C₄₅K₇, {नाऋजु न C₀₂, नाऋजुन्न
 K₈₂ (6d) न तृष्णा न च] C_ΣK₇E, न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇,
 ईर्ष्यताः C₀₂, ईर्ष्यता E (7a) क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, क्रोधौ C₀₂ (7b) सूयकः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇, सूयकः C₄₅, स्तेयकः E (unmetr.) (7d) शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, षठो
 C₀₂, शठे E • मत्सरः] C_ΣK₈₂K₇, मत्सराः E (8a) व्याधिर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E, व्याधि
 न C₀₂K₇ • जरा तत्र] C₄₅K₇, जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E (8b) विक्लवः] C_ΣK₈₂K₇,
 विक्लव E (9a) मानवो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, मा---वो C₉₄ (9c) प्रशंसास्ति] C_Σ
 K₈₂K₇, प्रशंसाश्च E (10c) तत्रास्ति] C_ΣK₈₂K₇E, तत्रा K₈₂^{ac} (11a) ब्रज त०] C_Σ
 K₈₂E, ब्रजस्त० K₇ (11c) कर्म ना०] em., कर्म न C_ΣK₈₂K₇, कर्मणा E (11d)
 कलिः] C_ΣK₈₂K₇^{pc}, कलि K₇^{ac}E (12a) च न त्रेता] C₀₂K₈₂K₇E, च न त्रेता C₉₄, च
 त्रेता न C₄₅ (12b) कृतं चा०] C₀₂K₈₂, कृतश्चा० C₉₄C₄₅K₇E

द्वितीयो ऽध्यायः

मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२ ॥

आहूतसम्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्कचित् ॥ २:१३ ॥

न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४ ॥

न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५ ॥

न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यन्नरकं तथा ॥ २:१६ ॥

तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७ ॥

हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८ ॥

16d cf. I9.48cd :विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम् 17c cf. MBh (Indices) 14.4.2743 :
ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and BrahmandāP 1.26.1 : महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं
च महात्मनः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

(12c) मन्वन्तरं न तत्रास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂E, मन्वन्तत्रास्ति C₀₂, मन्वन्तरनन्त तत्रा-
स्ति K₇ (12d) कल्पश्चैव] C_ΣK₇E, कल्पं चैव K₈₂ (13a) आहूतं] C_ΣK₈₂K₇,
आभूतं E (13b) ब्रह्मरात्रिदिनं] C_ΣK₈₂K₇, ब्रह्मरात्रिदिवस् E (13c) जन्ममरणं
तत्र] C₀₂K₈₂E, जन्ममरणं तत्र C₉₄C₄₅, जन्ममरणन्नत K₇ (13d) आपदं] C_ΣK₈₂
K₇, अपदं E (14a) चाशापाशं] C₄₅K₇^{pc}, च सायाशं C₉₄C₀₂K₈₂K₇^{ac}E • ०बद्धो]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०द्धो C₀₂, ०वृद्धो E (14b) ०मोहं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, ०मोहो C₉₄
(14c) देवा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, देवो C₄₅ (15b) गन्धर्वा] C_ΣK₈₂K₇, गन्धर्वो E
(16a) जपो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, जयो C₉₄ • नाह्निकस्तं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, नाह्निक
तं C₄₅ (16d) न तिर्यन्नरकं] em., नातिर्यन्नरकस् C₉₄C₀₂K₈₂, नातिर्यन्नरकन् C₄₅,
नातिर्यन्नरकस् K₇, न तीर्थन्नरकन् E (18a) हरेच्छाप्रभवाः] K₇, हरेच्छप्रभवाः C_Σ
K₈₂, हरेच्छाप्रभवा E (18c) वर्ज्यानि] C_ΣK₈₂K₇, वज्ज्ञानि E

परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९ ॥
 अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥ २:२० ॥
 स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१ ॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२ ॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपं योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३ ॥
 ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ॥ २:२४ ॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्यहम् ।
 भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५ ॥

21c After कामरू०, C₀₂ has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

(19a) ०गुणोत्सेधो] conj., ०गुणोच्छेधा C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०गुणोच्छेधा C₀₂, ०गुणा-
 च्छेधा E (19b) विस्तारश्च] K₇, विस्तारं च C_ΣK₈₂E • ०विधः] K₇, ०विधा C_Σ
 K₈₂E (19c) अनेकाकार०] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, अनेकार० C₉₄ (20a) अन्ये] C_Σ
 K₈₂K₇, बहु० E (20c) षण्डाश्च] C_ΣK₈₂K₇, घण्टाश्च E (20d) ०रुहाणि] C₀₂,
 ०रुहानि C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०सहानि E (21a) स्वादु०] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, स्वाधु० C₉₄ •
 ०मूल०] C_ΣK₇E, ०मूला K₈₂ • ०फलाः] conj., ०फला C_ΣK₈₂K₇E (21b) स्क-
 न्ध०] conj., स्कन्द० C_ΣK₈₂K₇E (22c) ०बलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०वराः E (23c)
 ०द्वय०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०द्व० K₈₂ • विक्षेपं] em., विक्षेपा C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
 विज्ञेया E (23d) ०त्तम] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, ०त्तमः K₈₂ (24b) बलशक्तिश्च भो
 द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, om. K₈₂, तव शक्तिश्च भो द्विज E (24c) अधोर्ध्वो न च
 संख्यास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, om. K₈₂ (24d) न तिर्यञ्चैति कश्चन] K₈₂K₇, न
 तिर्यञ्चैति कश्चन C₉₄C₄₅K₁₀E, न तिर्यं चेति कश्चन K₈₂ (25c) भोगमक्षय त०] em.,
 भोगमक्षयस्त० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.), भोगमयास्तु त० E (25d) ०मृत्युर्न]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०मृत्यु न K₁₀

शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६ ॥

बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७ ॥

भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८ ॥

कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९ ॥

कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३० ॥

ईशानस्य कलाः पञ्च वक्रस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१ ॥

सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।

(26b) प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, प्रभा E (26d) °शानानां] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, °शानानां K_{10} , °गानानां K_7 • स्मृतालयः] $C_{94}K_{10}K_7$, स्मृतालय C_{45} , स्मृतालयं K_{82} , स्मृतालया E (27a) °भाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, °भा E (27b) ज्ञेयास्त°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ज्ञेया त° $K_{82}E$ • °आलये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, °आलयं E (27d) दिश°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, दिशि° K_{10} (28a) °प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, °प्रभा E (28b) दक्षिणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, दक्षिण° E • दिशम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, दिशिम् $C_{45}E$ (28d) °घोरा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, °घोरा° E • °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, °श्रिता E (29b) पश्चिमां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, पश्चिमा C_{45} • दिश°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, दिशि° K_7 • °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, °श्रिता E (29d) सद्यमिष्टा°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, सद्यमिष्टा° K_{82} • स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, स्मृताः C_{45} (30b) उत्तरां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, उत्तरा C_{45} • दिशम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, दिशिम् C_{94} (30d) °लयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, °लय K_7 (31a) कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, कला E (31b) चतुष्कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, चतुष्कले E (31d) वामदेवा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, वामदेव° K_{10} (32a) ज्ञेयाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ज्ञेया E (32b) संसारा°] $C_{94}C_{45}^{PC}K_{82}K_{10}K_7E$, संसा° C_{45}^{ac}

अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥२:३२॥

संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।

पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥२:३३॥

शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।

शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥२:३४॥

अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।

कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।

तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥२:३५॥

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।

तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥२:३६॥

सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।

दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥२:३७॥

स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।

✧

37ab Cf. ŚDhU 2.104 : त्रिः प्रदत्त्वा महीं पूर्णा...

✧

(32c) °त्रिंशत्क०] corr., °त्रिंशक० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • ह्येताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ज्ञेयाः E (32d) °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, °सत्तमः K₁₀E (33a) संख्या वर्णा] C₄₅K₇, संख्या वर्णो C₉₄K₁₀, संख्या वर्णा K₈₂, संख्या वर्णा E (33b) एकैकस्य] C₉₄K₁₀K₇E, एकैकस्य C₄₅K₈₂ (33d) बोधव्यास्त०] em., बोधव्या त० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E (34a) °कृष्ट्या] C₉₄C₄₅K₁₀E, कृष्ट K₈₂K₇ (34b) योगं सदाभ्यसेत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, योग समभ्यसेत् K₁₀ (34c) °योगं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, °योग E (35c) °तप] E, °तपः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) (35e) शक्येत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, शक्येत C₄₅, शक्येते E (35f) देवै०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, देवे० K₇ • °धन] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °धनम् C₄₅ (36c) गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E, गन्तु K₁₀K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, शक्यन्ते E (37a) °द्वीप०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °द्वीप० K₇ • °समुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °समुद्राय K₁₀ (37e) गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E, गन्तु K₁₀, गन्तु K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, शक्यन्ते E (38a) स्वदेहान्मांस०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, स्वदेहान्मांस० K₇, स्वदेहान्मांस० E

द्वितीयो ऽध्यायः

स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।

न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २ : ३८ ॥

यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।

ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २ : ३९ ॥

कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।

अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।

त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २ : ४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

(38c) °स्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °स्व K₁₀ (38e) न तत्र गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, न तत्र गन्तुं न C₄₅ (38f) °दुष्करैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °दुष्कृतः K₁₀ (39a) °दानं] C₉₄C₄₅K₇E, °दानं K₈₂, °दानै K₁₀ (39b) °पारगः] C₄₅K₈₂K₇E, °पारगाः C₉₄K₁₀ (39c) ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E (39d) भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, {भुङ्क्ते} K₇, भुक्त्वा E • °गः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °गाः K₈₂^{ac} (40b) धर्मो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, धर्मे K₇ (40e) °कलनात्कालं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °कलना कालं K₁₀ (Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, नामाध्याय द्वितीयः K₁₀, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।

किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।

कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१ ॥

कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।

कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।

आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३ ॥

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।

✧

3cd cf. LiñP 1.10.12cd-13ab : धारणार्थं महान्दोष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । 3 cf. BrahmanāṇḍaP 1.32.29 : धारणार्थं धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । आधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; cf. VāyuP 1.59.28 : धारणा धृतिरित्यर्थाद्धातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; ≈ MatsP 145.27 : धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते ।

Witnesses used for this chapter : P₅₇ exp. 215r-215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C₉₄ ff. 197r-198v, C₄₅ ff. 204v-206r, C₀₂ ff. 273r-273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 4v-6r, K₁₀ exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K₇ ff. 213r-214v, E pp. 588-591; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

(1a) आहुः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, आहु E (1d) स्मृताः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇, स्मृता C₄₅, स्मृतः E (2a) कौतूहलं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, कौतूहल E • ममोत्पन्नं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, समोत्पन्नं K₇ (2b) संशयं] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, संशयं C₉₄ (3c) आधारणान्म०] P₅₇C₉₄K₁₀, आधारणात्प० C₄₅, आधारणात्म० K₈₂K₇, आधारेण म० E (3d) इत्यभिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E, इत्यभिधीयते P₅₇, इत्यविधीयते C₄₅K₁₀ (4ab) ०स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च०] C₉₄, ०स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च० P₅₇C₄₅K₁₀, ०स्मृतिद्वयो मूर्ति च० K₈₂K₇, ०स्मृतिर्द्वयो मूर्तिश्च E (4b) ०वृषः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०वृष K₇

तृतीयोऽध्यायः

चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४ ॥

गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।

देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५ ॥

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।

तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६ ॥

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।

तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।

एष धर्मनिसर्गोऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥

विगतराग उवाच ।

धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्ताभ्यः पृथक्पृथक् ।

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

✧

4 cf. 4.74 below: चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भैक्षुकः ॥ 6ab cf. DevIP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5-7ab.

✧

(4c) चतुरा०] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀E, चातुरा० C₉₄K₇ (5a) विज्ञेयाः] em., विज्ञेयः P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅ (5c) ०मानुष०] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०मानुषि० P₅₇ (6a) ब्रह्मणो] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇, om. C₄₅, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, वित्त्वा K₁₀ (6b) धर्मः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, धर्म K₁₀ (6d) ०मध्यमाः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅ (7a) ०आक्षी] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇, om. C₄₅, ०आक्षि E (7b) ०आद्याः] em., ०आद्या P₅₇K₁₀K₇E, ०आढ्या C₉₄, om. C₄₅, ०आढ्याः K₈₂ • ०हराः] K₁₀E, ०हरा P₅₇C₉₄K₇, om. C₄₅, ०माः K₈₂ (7cd) तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] P₅₇C₉₄K₁₀, गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to 3.5a) C₄₅, तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E (8) विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂^{Pc}K₇E, विगतराग उ P₅₇C₉₄K₁₀, om. K₈₂^{ac} (8b) ताभ्यः] em., तेभ्यः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E

श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
 बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥
 श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
 लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥
 क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्यवसायो वपोः सुतः ।

10 For 3.10-13, see a rather similar passage e.g. in KūrmP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूतवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ 11cd ≈ LinP 1.70.295ab: क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūrmP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LinP 1.5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

(9a) लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅, लक्ष्मीर्धृतिर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac}, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc}, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₁₀, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः P₅₇K₇, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः E (9b) पुष्टिर्मेधा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पुष्टिर्मेधा E • लज्जा] P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, लज्जा K₈₂ (9c) बुद्धिः] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, बुद्धिः C₉₄ (9d) सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj., सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P₅₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₄₅, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E (10a) कामः] K₈₂, कामः P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धर्मः E (11a) लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, लाभः K₈₂E (11b) पुत्रः] em., पुत्रः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • श्रुतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, श्रुतः C₄₅ (11c) त्वभवत्पुत्रो] em., त्वभयः पुत्रो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, त्वभयः पुत्रो E (11d) दण्डः] corr., दण्डः C₉₄K₈₂^{ac}, दण्डः C₄₅, दण्डः K₈₂^{pc}K₁₀K₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तु E (12a) लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लज्जायाः विनयः E (12b) सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₇E, सुतः ≈ C₉₄, सुतःस्तथा C₄₅ (12c) सुधियः] E, सुधियः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पुत्रः E (12d) अप्रमादः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, अप्रमादाः K₈₂ (13b) वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, वपो K₈₂

तृतीयो ऽध्यायः

यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३ ॥

विगतराग उवाच ।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता ।
दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५ ॥

[यमनियमभेदः]

15cd cf. Manu 3.171ab : दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते ; and also MatsP 142.41 : दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ 15c-f ≈ MBh Indices 1.36.10 : दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsP 145.30cd-31ab : दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ BrahmandāP 1.32.33cd-34ab : दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥

14c In P₅₇, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्वमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d-4.7, is missing.

(13d) सिद्धे०] C₄₅K₈₂K₁₀, सिद्धि C₉₄K₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂, व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₇ (13e) स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₇, स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj., ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E (14a) धर्म] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, धर्म K₇, धर्मः E (14c) कौतूहल०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, कौतूहल० C₄₅ • ०तीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ०तीव मे C₄₅ (14d) कर्तय] em., कीर्तय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • ०संशयम्] C₉₄K₈₂K₇E, ०संशयः C₄₅K₁₀ (15a) श्रुति०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, श्रुतिः C₄₅E (15ab) ०द्वयोर्मूर्तिर्ध०] C₉₄, ०द्वयोर्मूर्ति ध० C₄₅K₈₂K₁₀, ०द्वयी मूर्ति ध० K₇, ०द्वयोर्मूर्ति ध० E (15b) ०कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E, ०कीर्त्तितः K₁₀, कीर्त्तिताः K₇ (15cd) ०बन्धमि०] em., ०बद्ध इ० C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०बन्ध इ० K₁₀E (15d) श्रौतस्य] em., श्रोतस्य C₉₄C₄₅K₇, श्रौत्रस्य K₈₂, श्रोत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E (15e) स्मार्तो] em., स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।
 धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ ३:१६ ॥
 एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।
 अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ३:१७ ॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
 हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८ ॥
 काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
 तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९ ॥
 बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
 अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२० ॥

✧

16cd ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा 16 ≈ VDhU 3.233.203:
 आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश ॥

✧

(16a) नियम०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, नियमै० K₈₂ (16d) ०मानृशंस्यं] em., ०म-
 नृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०मानृशंस्यो K₇ (16e) धन्या०] E, धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀
 K₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्य०] E, माधुर्यं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (16f) आर्जवं च]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, आर्जवश्च E (17b) ०माहुर्म०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०माहु म० K₇
 (17d) शृणुष्वा०] C₉₄C₄₅K₇E, शृणुष्वा० K₈₂K₁₀ (18a) बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇,
 बद्धो K₁₀, बन्ध E (18c) हिंसां] C₉₄K₈₂K₇, हिंसा C₄₅K₁₀E • ०विधामाहु०] C₄₅
 K₈₂K₇, ०विधमाहु० C₉₄, ०विधान्याहु० K₁₀, ०विध प्राहु० E (19a) काष्ठलोष्ट०] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₇E, काष्ठ --- K₁₀ (19b) निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, निर्दया E (19c)
 ०भिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०भिन्नाङ्गा E (19d) ०वध्यमवा०] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E,
 ०वध्यमवा० C₉₄ (20a) भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, भुजौरश्च K₈₂E (20b) शिरोरु-
 क्कण्ठ०] em., शिरोरुक्कण्ठ० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, शिरोरुः कण्ठ० E (20c) अनाहता
 म्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, अनाहत म्रियन्त्येष K₁₀ (20d) वधो बन्धनजः स्मृतः]
 conj., ०नजाः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, ०नजाः स्मृता K₇, ०नज स्मृतः E

तृतीयोऽध्यायः

शत्रुचौरभयैघोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१ ॥
 यस्य यस्य हरेद्विक्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारा निहतः स्मृतः ॥ ३:२२ ॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३ ॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४ ॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरोऽयशः ॥ ३:२५ ॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६ ॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७ ॥

(21a) °चौरभयैघोरैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °चोरभयै घोरै K₁₀ (21d) अन्यैर्वापि]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, अन्ये चापि K₇ (22a) हरेद्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, हरे वि° K₁₀
 (22b) वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, वध E (22c) °भिभूतानां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E,
 °विभूतानां K₁₀ (22d) तद्वारा नि°] conj., तद्वारान्नि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तद्वा-
 रान्नि° E (23ab) °शस्त्रैर्माया°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, °शस्त्रै मा° K₇, °शस्त्रैर्मया°
 E (23c) हिंसकान्याहु वि°] C₄₅K₁₀K₇, हिंसकान्याहुर्वि° C₉₄K₈₂ (unmetr.), हिं-
 सकेत्याहु वि° E (24a) परमं धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂E, परमं धर्म K₁₀, परमो धर्म K₇
 (24b) त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₇E, त्यजेच्छ दुरात्म° C₉₄, त्यजेत्सुदुरात्मवान्
 K₈₂, त्यजेत्स दुरात्मनम् K₁₀ (25b) °तरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, °तन् C₄₅E (26d)
 परं तपोधन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पर तपोधमाः E (27a) यो हिनस्ति न] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₇, यो न हिंस्ति न K₁₀, यो हि नास्ति न E (27b) उद्भिज्जादि] em., उद्भिज्जादि
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, उद्भिज्जानि K₈₂ • °विधम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °विधि K₇ (27c)
 पुरुषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पुरुष° E

सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८ ॥

अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
 अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९ ॥

अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
 अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३० ॥

अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१ ॥

अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२ ॥

[मांसाहारः]
 मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३ ॥

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37-38

29d C₀₂ resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in C₂K₈₂ K₁₀K₇

(28a) °दयां नित्यं] C₉₄K₈₂E, °दया नित्यं C₄₅K₁₀, °दया नित्य K₇ (28c) य-
 ज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, यज्वा K₁₀ (29a) परमं ती°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, परन्ती° C₄₅
 (30a) यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E, यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇ (30c) परमं] C₂K₈₂K₁₀K₇,
 परमो E (30d) परमा] C₂K₈₂K₇E, परमां K₁₀ (31ab) (अहिंसा... दमः)] C₂
 K₈₂K₁₀K₇, om. E (31c) लाभः] K₇, लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ (31d)
 परमं] C₂K₁₀K₇E, परमा K₈₂ (32a) धर्मः] K₈₂K₇, धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂,
 ध--- K₁₀ (32b) अहिंसा परमा गतिः] C₂K₈₂K₇, --- K₁₀, अहिंसा परमो गतिः
 E (32c)] C₂K₈₂E, अहिंसा परमं ब्रह्म K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₇ (33a)
 मांसाशनान्नि°] C₉₄C₄₅E, मान्साशन नि° C₀₂, मांसाशनान्नि° K₈₂, मन्सासनान्नि°
 K₁₀, मांसाशनान्नि° K₇ (33d) मांसं] C₂K₈₂, मांस K₁₀E, मांस K₇

तृतीयोऽध्यायः

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततोऽन्योऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४ ॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५ ॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान्पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६ ॥
 वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
 मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७ ॥
 मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
 सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८ ॥
 वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।

34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd : स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41: मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ 36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition ; other editions read परोपकृतं in pāda b)

(34a) °मांसेन] C_ΣK₈₂K₁₀E, °मासेन K₇ (34b) वर्धयितुं] C_ΣK₈₂K₇E, वद्ध-
 यति K₁₀ (34c) पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, पितृन् C₀₂E, {पितृन् K₁₀ (34d) ततो
 ऽन्यो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तदन्यो E (35b) °दैवतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °देवतं C₀₂
 K₁₀ (35c) अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₇E, अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव
 पशवो हिंस्यान् K₈₂, --- K₁₀ (35d) नान्यत्र मनुरब्रवीत्] C_ΣK₈₂K₇E, --- {त्र
 मनुरब्रवीत् K₁₀ (36a) क्रीत्वा] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] C_ΣK₈₂K₁₀
 K₇, °प्युत्पाद्यां E (36b) °हतं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °हितं E • वा] C_ΣK₈₂K₁₀
 K₇, च E (36c) पितृंश्चार्चयित्वा] C_ΣK₈₂K₇, पितृश्चार्चयित्वा K₁₀, पितृश्चार्पयित्वा
 E (36d) मांसं] C_ΣK₈₂K₁₀E, मांसं K₇ (37b) °शीलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E,
 °शलं C₀₂ • °व्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °व्रतैः { C₄₅ (37c) °वृत्तानां] C_ΣK₈₂
 K₇, °वृत्ताना K₁₀, °वृत्तीनां E (37d) न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, त C₄₅ (38a) प-
 र्णं] C_ΣK₁₀K₇, पण्णं K₈₂, पर्णां E (38ab) °हारादं] C₉₄C₀₂K₁₀^{PC}K₇E, °हारा
 अं C₄₅K₈₂, °हादं K₁₀^{ac} (39ab) °हारा रां] C₄₅K₈₂K₁₀, °हाराद्रां C₉₄C₀₂K₇E

[चतुर्थोऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।

यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥४:१॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेतुः सहम् ।

क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥४:२॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।

न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥४:३॥

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः ।

पृच्छतोऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥४:४॥

❖

1a ≈ MBh 12.288.45d : सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also BrahmanḍaP 3.3.86ab : असद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1cd cf. ŚDhŚ 11.105 : स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. ŚDhŚ 11.82 : आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 198v–201v, C₄₅ ff. 206r–208v, C₀₂ ff. 273v–277r, K₈₂ ff. 6r–9r, K₁₀ exp. 48–50 (lower–upper), K₇ ff. 214v–217r, E pp. 591–597 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

❖

(1a) सद्भावः] C_ΣK₈₂K₇, सद्भाव० K₁₀E (1ab) सत्यमित्याहुर्दृष्टं] C₄₅K₈₂K₇E, सत्यमित्याहु दृ० C₉₄, सत्यमित्याहु दृ० C₀₂, सत्यामित्याहुर्दृष्टं K₁₀ (1b) ०प्रत्यय०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, ०प्रत्यय० C₀₂, ०प्रत्येय० K₇, प्रत्यक्ष० E (1c) यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, यथाभूतार्थ C₀₂^{ac}, यथाभूतार्थनं क्त C₀₂^{pc} (1d) तत्सत्यकथनं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, तत्सत्यकथकं C₄₅, कथनं स्मृतं C₀₂^{ac}, सत्यक जकथनं स्मृतं C₀₂^{pc} (2a) ०ताडना०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०नाडना० C₄₅ (2b) सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सुदुसहं C₀₂ (2d) सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सत्यमुदाहृतम् C₉₄ (3a) ०द्यतः] C_ΣK₁₀K₇E, ०द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सत्य C₄₅E, शस्त्र C₀₂ (3b) कर्हिचित्] C_ΣE, कर्हचित् K₈₂K₁₀K₇ (3c) सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सत्य C₄₅E (4b) ०तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०तुर C₄₅ (4c) पृच्छतो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पृच्छते E (4d) तद्वापि] C_ΣK₈₂K₇E, तदपि K₁₀

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥४:५॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥४:६॥

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थान विस्तरम् ॥४:७॥

सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥४:८॥

सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।

5 ≈ MBh 1.77.16 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ; MBh 12.159.28 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ; MatsP 3.1.16 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24.114–24.117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह) : न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc.

(5a) हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, हि नास्ति C₀₂K₈₂E (5b) राजन्न] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, राज न C₀₂, राज्यं न K₈₂ (5c) ंत्यये] C_ΣK₈₂K₇E, ंत्यजे K₁₀ • ंपहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ंप्रहारे C₀₂K₁₀ (6b) ंमानुषं] C_ΣK₈₂K₁₀E, ंमानुष्यं K₇ • सत्यं धर्मः परो यतः] C₄₅C₀₂, सत्यं धर्मः पयतः C₉₄, सत्यं धर्म परो यतः K₈₂K₇, सत्यधर्म परो यतः K₁₀, सत्यधर्मपरायणः E (6c) श्रेष्ठं] C_ΣK₈₂K₇, श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, वरिष्ठम्वरिष्ठम्वच्च C₄₅^{ac} (6d) सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सत्यं C₄₅K₁₀ • धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, धर्म C₀₂E (7a) सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सत्य C₀₂ (7b) सत्यमक्षयभोगदम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂, सत्यमक्षयते नरं E (7c) पोतः] C_ΣK₁₀K₇, पोत K₈₂, प्रोक्तः E (7d) पन्थान विस्तरम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, यज्ञानविस्तरम् E (8a) ंष्टगतिः] C_ΣK₈₂K₇E, ंष्टगतिः K₁₀ (8c) तीर्थं] C_ΣK₈₂, तीर्थ K₁₀K₇, तीर्थात् E (9a) सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सत्य C₄₅ (9b) शमः] C_ΣK₈₂K₇E, शमम् K₁₀

चतुर्थोऽध्यायः

सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥४:९॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥४:१०॥

सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।

सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥४:११॥

तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।

सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥४:१२॥

अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनश्चरः ।

9c ≈ VarP 193.36cd : सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Indices 13.20.330 = MarkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ 11.107 : अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥ 11 ≈ VarP 193.37 : सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd-5ab : सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति । 13c ≈ VarP 193.37cd : अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता 13d cf. VarP 155.30cd : सत्येन सूर्यस्तपति सोमः सत्येन राजते ; cf. LakṣmīNārS 1.345.50ab : सत्येन सूर्यस्तपति चन्द्रः सत्येन वर्धते । cf. MBh Indexes 13.587 : मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण चाभिभो । सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः । हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥

(9c) सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, संत्यं C_{45} , सत्य K_7 (9d) सुखम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सुखः E (10a) असहस्रं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, असहस्रस्य C_{02} (10b) तुलया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, तुल्यया C_{02} (10c) असहस्राद्धि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, असहस्राहि C_{02} (10d) एव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, एवं $C_{02}E$ (11ab) सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] $K_{82}K_7$, सूर्यः सत्येन पृथि स्थिता: C_{94} , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C_{45} , सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिता: C_{02} , सूर्य सत्ये --- वी स्थिता K_{10} , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता: E (11c) वायवो] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, वात्यवो K_{10} (11d) सत्ये] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सत्यात् E (12a) सागराः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, सागरा C_{02} (12b) समयेन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सत्येन च E (13ab) सत्येन सत्येन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, सत्येन $K_{82}K_7$ (13b) शशिनश्चरः] conj., सशिभाचरः C_{94} , शसिचरः C_{45} , स शिरा वरः C_{02} , शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_7$, शशिभाष्करः E

सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥४:१३॥

लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥४:१४॥

सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥४:१५॥

सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥४:१६॥

एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥४:१७॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।
न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।

(13c) विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] $C_{94}K_{82}K_7$, विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$, विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02} , तिष्ठते विन्ध्यो E (14a) °लोकः] E, °लोक $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • स्थितः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, स्थिः K_7 • सत्ये] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सत्यं E (14b) मेरुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, मेरु $C_{02}E$ (14c) वेदास्ति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, देवास्ति° C_{45} , वेदा ति° E (14d) सत्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, प्रतिष्ठति K_7^{ac} , प्रतिष्ठितः K_7^{pc} (15a) गौः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, गौ $C_{02}K_{10}$ (15ab) क्षीरं सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, क्षीत्यं C_{45}^{ac} , वसी°नित्यं C_{45}^{pc} (15b) क्षीरे घृतं स्थितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02} , क्षीरे घृत स्थितम् K_{10} , क्षीरं स्थितं घृतम् E (15c) सत्ये जीवः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, सत्ये जीव K_7 , सत्यं जीव E (15d) जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, जीव C_{02} (16a) सत्यमेकेन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, सत्यमेकेन C_{45} , सत्यमेकेन K_{10} (16b) धर्म°] E, धर्मः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • °निश्चयः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, °निश्चयः C_{94} (16d) सत्यमेकं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, सत्यमेकं K_{10} • सुरक्षितम्] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$, सुरक्षितम् C_{45} , सुरक्षितः K_{82} (17a) एवं सत्य°] C_{45} , एतत्सत्य° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ (17b) सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_7$, सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्रतः C_{02} , सुव्रतं E (18a) तृप्तिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, तृप्ति C_{02} • विजानामि] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, विनामि K_{10} (18b) श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C_{94} , धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E

चतुर्थोऽध्यायः

उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥४:१८॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।

अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।

प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥४:१९॥

धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।

वार्यमाणापि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥४:२०॥

उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।

मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।

तेन चासौ विजानीयाद्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥४:२१॥

प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।

तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥४:२२॥

तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।

- (18d) °धन] C₀₂K₈₂K₁₀E, °धून C₉₄, °धनः C₄₅K₇ (19b) °कीर्तितम्] C₉₄
C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °कीर्तिताम् C₄₅ (19d) उत्कोचं च ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇,
त्कोच ततः C₄₅, उत्कोचं चानृतः E (19e) तुलाव्याजः] C₄₅K₇E, तुलाव्याज
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ (19f) °सह्य°] C_ΣK₈₂K₇E, °सह्ये K₁₀ • °स्तेय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
E, °स्तेन C₉₄K₇ • पञ्चमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पञ्चमः C₀₂E (20a) धृष्टदुष्ट°]
C₉₄K₈₂K₇E, धृष्टदुष्ट° C₄₅, धृतदुष्ट° C₀₂, दृष्टदुष्ट° K₁₀ (20b) °कर्षणम्] C_Σ
K₁₀K₇E, °कर्षण K₈₂ (20c) वार्यमाणापि] em., वार्यमाणोऽपि C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
K₇E, वार्यमानो वि° C₄₅ (21a) उत्कोचं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, उत्कोच C₉₄ •
विप्रेन्द्र] C_ΣK₈₂K₇E, विप्रेन्द्र K₁₀ (21b) °संकर°] C₀₂K₈₂, °शङ्कर° C₉₄C₄₅
K₁₀, °संकर° K₇, °संहार° E • °कारकम्] C_ΣK₁₀K₇E, °कारकः K₈₂ (21c)
मूल्यं] conj., मूल C_ΣK₈₂K₁₀K₇E • °विनाशार्थ°] C_ΣK₈₂^{pc}K₁₀K₇E, °विनार्थ° K₈₂^{ac}
(21d) °त्कोचः] C_ΣK₈₂K₇, °त्कोचं K₁₀, °त्कोच E (21ef) विजानीयाद्र°]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, विजानीया द्र° C₀₂ (22c) तं च स्तेनं] C₉₄, तच्च स्तेन C₄₅,
सोऽपि तेन C₀₂E, तं च स्तेयं K₈₂, तच्च तेय K₁₀, तच्च तेन K₇ (22d) °हारकम्]
C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}K₇E, °हारकः C₀₂, °हारका K₈₂^{ac} °हारकाः K₁₀ (23a) परस्वार्थं] C₉₄
C₀₂K₈₂K₇, परस्वार्थ C₄₅K₁₀, परस्यार्थ E • हरेद्यदि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, हरेद्यति
C₄₅

चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥४:२३॥

दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
अपहत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥४:२४॥

नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥४:२५॥

नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥४:२६॥

नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमो ऽयशः ॥४:२७॥

प्रच्छन्नो हियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्

23cd cf. UMS 8.3cd : कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

(23d) कूटकापटिका] K_{10} , कूटका यटिका C_{94} , कूटकायटिका $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$,
कूटकार्यटिका $K_{82}^{pc}E$ (24a) ऽर्जव०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ऽजव० K_{10} (24b) च्छद्मना]
 E , च्छन्मना $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, च्छत्माना K_7 (24cd) मूढः स] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, मूढास्स
 K_{10} (24d) चौरश्चोर] K_7 , चोरश्चोर $C_{94}C_{02}K_{10}E$, चौर चोर C_{45} , चौरश्चोर K_{82}
(25ab) (नास्ति... तत्समः)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, om. E (25a) स्तेय०] $K_{82}K_7$, तेन
 C_{94} , स्तेन० $C_{45}C_{02}K_{10}$, om. E (25b) ऽसमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ऽसमं C_{02} ,
om. E (25cd) (नास्ति... ऽनयः)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, om. E (25c) स्तेन०] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_{10}$, तेन C_{02} , स्तेय० K_7 , om. E • ऽसमा०] $C_{45}C_{02}K_{10}$, ऽसमो $C_{94}K_{82}K_7$,
om. E (25d) स्तेन०] $C_{\Sigma}K_{10}E$, स्तेय० $K_{82}K_7$ (26a) स्तेय०] $K_{82}K_7E$, स्तेन०
 $C_{\Sigma}K_{10}$ • ऽसमा] $C_{02}K_{10}$, ऽसमो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ (26b) स्तेन०] $C_{\Sigma}K_{10}$, स्तेय०
 $K_{82}K_7$, तेन E (26c) स्तेन०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, स्तेय० $C_{02}K_{82}E$ • ऽसम] $C_{\Sigma}K_{82}$
 K_7E (unmetr.), ऽसमं K_{10} • अज्ञो] C_{45} , अज्ञः C_{94} , अज्ञ $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, अज्ञः
E (26d) स्तेन०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, स्तेय० $C_{02}K_{82}K_7$, तेन E (27a) स्तेन०] $C_{94}C_{45}$
 K_{10} , स्तेय० $C_{02}K_{82}K_7$, तेन E (27b) स्तेन०] K_{10} , स्तेय० $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ (27c)
स्तेय०] C_{02} , स्तेन० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, स्तेन्य० K_7 , तेन E (27d) स्तेय०] C_{02}
 K_7 , स्तेन० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तेन E (28a) प्रच्छन्नो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, प्रस्थन्नो
 C_{45} • ऽर्थमन्यपुरुषः] $C_{45}K_7$, वित्तम् $C_{94}K_{82}^{ac}K_{10}$, चित्त C_{02} , च वित्तमथवा $K_{82}^{pc}E$ •
प्रत्यक्षमन्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, प्रत्यक्षमनो C_{45} , प्रत्यक्षमन्ये E

चतुर्थोऽध्यायः

निक्षेपाद्धनहारिणोऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
अन्ये लेख्यविकल्पनाहतधना + अन्यो हताद्वै हता +
अन्यः क्रीतधनोऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥४:२८॥

स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनोऽधमः
यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
प्राप्तः शासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मैरितः
कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥४:२९॥

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29-46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

(28b) निक्षेपाद्धन०] C₉₄C₄₅K₈₂, निक्षेपा धन० C₀₂K₁₀K₇, निक्षेपात्रय० E • ०हारिणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, ०हारिण्यो C₄₅, ०हारिणा K₁₀ • ०न्यमधमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०न्यमधनो C₀₂, ०न्यविधयो E • चान्यो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, चान्या E • हरेत्] C_ΣK₁₀K₇E, हरे K₈₂ (28c) अन्ये लेख्य०] corr., अन्या लेख० C₄₅C₀₂, अन्यो लेख्य० C₉₄, अन्यो लेख्य० K₈₂K₁₀K₇, अन्योल्लेख्य E • ०धना अन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०धन्यो C₄₅ • हताद्वै] C_ΣK₇E, हतद्वै K₈₂, हताद्वै K₁₀ (28d) अन्यः क्रीतधनो] C_ΣK₈₂K₁₀, अन्य क्रीतधनो K₇, अनाश्रीतधनं E • ०परो धयहृत] C₉₄C₀₂K₁₀, परो धयहृत C₄₅, परो धनहृत K₈₂, परोधप्रहृत K₇, मदा ह्यपहृतं E • जघन्याः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, जघन्यः E (29a) स्तेनतुल्य] C₉₄C₄₅K₇ (unmetr.), स्तेयस्तुल्य C₀₂, स्तेयतुल्य K₈₂ (unmetr.), तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E (29b) यावज्जीवति] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, यावत्तज्जीवति E • ०पतेः] C₄₅K₁₀K₇, ०पतिः C₉₄C₀₂K₈₂E • संत्रस्यमानो रटन्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, संत्रास्यमानो शठः E (29c) प्राप्तः०] C_ΣK₁₀K₇E, प्राप्त० K₈₂ • ०सह्य०] C_ΣK₈₂K₇, --- K₁₀, ०सद्य० E • ०विषमं] em., ०विषमः C_ΣK₈₂K₇E, --- K₁₀ • कर्मैरितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, कर्मैरितः C₉₄, --- रितः K₁₀ (29d) निरयमाक्रन्दमानो] C_ΣK₈₂, निरयमाक्रन्दमानो K₁₀, निरयं स क्रन्दमानो K₇, नियममाक्रन्दमानो E (30a) निरयात्तिर्यत्व०] C₄₅K₈₂, निरयान्तिर्यत्व० C₉₄, निरया तिर्यत्व० C₀₂, निरयात्तिर्यत्व० K₁₀, निरयान्तिर्यक्ष० K₇, निरयान्तिर्यत्त्व० E

तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाबुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलं
तस्माद्गुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥४:३० ॥

[यमेष्वा नृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥४:३१ ॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥४:३२ ॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवतमादिश्चमानृशंस तमन्वितः ॥४:३३ ॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत् मातरम् ।

✧

(30b) तिर्यत्वे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, तिर्यत्वे K_{10} , तिर्यत्त्वं E • तथैवमेकशतिकं] C_{45} , तथै-
कमेकशतिकं $C_{94}K_{82}K_7$, तथैकमेकशतिकं C_{02} , तथैकमेकशतिकं K_{10} , तथैकमेकस-
किं E • भ्रम्यम्] $C_{\Sigma}K_7E$, भ्रम्यम् K_{82} , --- ाम्य K_{10} • वर्षाबुदम्] K_7^{pc} , वर्षाबुदम्
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{ac}$, वर्षाबुदः $C_{02}E$ (30c) मानुष्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, मानुष्य C_{45}
(unmetr.), मानुष्य K_{10} (tops of akṣaras lost) • विपुले] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, विपुल K_{10} (tops
of akṣaras lost), विपुल E • दारिद्र्यम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, ऽरि K_{10} , दारिद्र्यम् E (30d)
तस्माद्गुम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, तस्मा दुम् C_{02} , तस्मा दुम् K_{10} • चाश्रयेत्] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$
E, चाश्रत् K_{82} (31a) शिवम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, शिवम् K_7 (31c) गवां वा] C_{94}
 $C_{02}K_{82}K_7E$, अवाम्वा C_{45} , ऽवाम्वा K_{10} • अतिथेर्द्वेष्टा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, अतिथिद्वेष्टा
 C_{02} , अतिथे द्वेष्टा K_{82} (31d) नृशंसाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, नृशंसा $C_{45}K_7E$ (32a)
मूर्तिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, मूर्तिम् E (32b) न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, न्विताः
 $C_{02}K_{10}$ (32c) सूर्यः] $C_{\Sigma}K_{82}$, सूर्यम् $K_{10}K_7$, सूर्यम् E • दीक्षम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, दी-
क्षम् K_{10} , दीक्षम् E (33b) ंकरः पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ंकरपिताः C_{02} , ंकरः
पिता K_{10} (33c) ंदैवतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, ंदैवतम् C_{45} , ंवतम् K_{10} (33cd)
दिश्चमानृशंस तमन्वितः] $C_{94}C_{45}$, ंदित्यमनृशंस तमन्वितः $C_{02}K_{10}$, ंदिश्च अनृ-
शंस तमन्वितः K_{82} , ंदिश्चमनृशंस तमन्वितः K_7 , ंदित्यमनृशंस ततो ऽन्वितः E
(34a) पृथ्व्या] $C_{94}C_{45}K_7$, पृथ्व्या $C_{02}K_{82}$, पृथ्वी K_{10} , पृथ्व्यां E (34b) वन्देत्]
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, वन्देन वन्देत् C_{45} , वन्द्येत् C_{02}

चतुर्थोऽध्यायः

यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥४:३४॥

गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।

सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥४:३५॥

जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।

घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥४:३६॥

पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं

ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।

ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति

तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥४:३७॥

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्

दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।

तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति

35a ≈ ViṣṇuS 23.57c : गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also MBh Indices 13.15.33 : गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and AgniP 291.1cd : गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः 35c = VDhU 3.291.25c 36 cf. ŚDhU 12.92ff 38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d ; cf. MBh 13.51.26cd : गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत

(34d) सर्व] em., सर्व C₅K₈₂K₁₀K₇E (35a) पवित्रं] C₅K₈₂K₇E, पवित्र K₁₀
• मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂, माङ्गल्यं C₀₂K₇E, मङ्गल्यं K₁₀ • देवताः] C₅K₇, दैवताः
K₈₂, देवताः K₁₀, देवता E (35d) ऽस्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ऽस्मादुव C₄₅,
ऽस्माद्वाव E (36a) जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सतसातस्य C₄₅^{ac}, स-
तसातस्य नोकस्य C₄₅^{pc}, जातमात्रस्य लोकस्य K₁₀ (36d) शकृत्क०] C₉₄C₀₂K₈₂
K₇E, क्षत्क० C₄₅, शकृत्क० K₁₀ (37a) ऽपवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E, ऽपवित्रपूतन
C₉₄ (unmetr.), ऽपवित्रं C₄₅ (unmetr.), ऽपवित्रपूत K₁₀, ऽपवित्रपूतनं K₇ (unmetr.)
(37b) ऽगव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ऽगव्या C₀₂, ऽगव्या K₁₀ • पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂
K₁₀K₇, पुरुषा C₀₂, पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, विवन्ति C₀₂ (37c)
लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, भवन्ति C₀₂ (37d) स्वर्ग०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E,
स्व० C₄₅ (38a) गोभिर्न तु] K₇, न गोभिस्तु० C₅K₈₂K₁₀ (unmetr.), न गावतु०
E

विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥४:३८॥

गवाहिकं यश्च करोति नित्यं
शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।

अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥४:३९॥

अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥४:४०॥

अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥४:४१॥

आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥४:४२॥

38 cf. ŚDhU 12.92 : तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

(38d) दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, दत्ता C₀₂, दत्ता E (39a) गवाहिकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, गवाहिकं C₉₄ • यश्च करोति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, यः प्रकरोति E (39b) गवां तु] C₄₅K₇, गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, गवानाम् E (39c) ऽतप०] C₉₄K₈₂K₇, ऽतप० K₁₀, ऽजप० E (39d) लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] em., लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄, लभत्यसौ तामनृतं स कर्ता C₀₂, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E (40d) प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, प्रशंस्यते C₀₂ (41a) न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E, न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C₀₂, न पीड्येत K₁₀, निपीड्येत K₇ (41b) अतिथिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, अति C₀₂, ऽ ऽ ऽ K₁₀ • न दुष्यति] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, नदुष्यति C₄₅, ऽ दुष्यति K₁₀ (41c) अतिथि०] C₉₄K₈₂, अतिथिं C₄₅C₀₂K₇E, अतिथिं K₁₀ • ऽप्रिय०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, प्रियः C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E, यर् C₉₄, य K₈₂ (41e) अतिथेः] C₄₅C₀₂K₇, अतिथि० C₉₄K₈₂K₁₀, अतिथिं E (41ef) ऽसंतोषस्तस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ऽसंता यस्य C₄₅ (41f) पुण्य०] C₉₄K₈₂K₁₀E, पून० K₇ (42a) ऽआर्घ्य०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, ऽआर्घ्य० E • ऽपात्रेण] conj., ऽपाद्येन C₉₄K₈₂K₁₀K₇E (42c) अन्नव०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, अन्नम्ब० C₀₂, अन्नव० K₁₀ (42d) निवेदयेत्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, प्रदापयेत् E

चतुर्थोऽध्यायः

पुत्रदारात्मना वापि योऽतिथिमनुपूजयेत् ।
 श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥४:४३॥
 न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥४:४४॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥४:४५॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥४:४६॥
 †न गतिमतिथिज्ञस्य† गतिमाप्नोति कर्हिचित् ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥४:४७॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महद्भुतः ।

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab : न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव
 वा 44cd cf. 12.37cd : द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः 47cd = VāyuP 2.17.8 =
 BrahmanḍaP 2.15.8 ≈ ŚDhU 4.44ab : तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः

(43a) °दारात्मना] em., °दारात्मनो C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, °दारात्मनो C₉₄, °दा-
 रात्मको E (43b) °पूजयेत्] C₉₄K₈₂E, °पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀, °पूजते K₇ (43c)
 श्रद्धया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, श्रद्धाया C₀₂ • चाविकल्पेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, चापि
 कल्पेन C₉₄ (44a) °चरणं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °प्रवरं E (44b) देशजन्मनी] C₄₅C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E, देशजन्मना C₉₄ (44c) चिन्तयेन्म°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, चिन्तयेन्म°
 C₄₅, चिन्तयेन्म° K₇ (44d) °गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °गताः C₀₂, गतम् K₁₀
 (45b) °सूय°] C₉₄K₈₂K₇E, °सूर्य° C₄₅C₀₂, °सूर्य° K₁₀ (45d) °तपः°] C_Σ
 K₈₂K₁₀E, °तप° K₇ (unmetr.) (46b) नृशंसमतमुत्सृजेत्] C₉₄K₈₂K₇, नृशंसमत
 उत्सृजेत् C₄₅, नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂, नृससमतमुत्सृजेत् K₁₀, न संशय समश्नुते
 E (47a) न गतिम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, न तिथिम° C₀₂E, न गति ना° K₈₂ (47b)
 कर्हिचित्] C₉₄E, कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (47c) °यान्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 E, °यान्ति° C₀₂ (48a) सक्तु°] em., शक्तु° C₉₄C₄₅, शक्तु° C₀₂, शक्तु° K₈₂
 K₇, शक्तु° K₁₀, शक्ति° E • चैकेन] C_ΣK₈₂K₁₀E, चैकेन K₇ (48b) आसीन्महा-
 द्भुतः] corr., आसीन्महद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, आसी महद्भुतः C₀₂, आसीन्महद्भुतः
 K₇, आसीन्महद्भुतम् E

अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥४:४८॥

नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥४:५०॥

दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥४:५१॥

निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥४:५२॥

दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥४:५३॥

मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।

✧

50b cf. e.g. MBh Indices 14.4.2477: श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम्

✧

(48c) ०दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०प्रादानेन C₀₂ (48d) स्व०] C_ΣK₈₂K₁₀,
{स० K₇, स० E • ०गतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०गतः C₀₂ (49b) ०त्तम] C₉₄C₄₅
K₈₂K₁₀K₇, ०त्तमम् C₀₂, ०त्तमः E (49d) कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, कीर्तितम्
C₀₂, कीर्तिताः E (50b) धर्मसार०] em., धर्मः सार० C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धर्मभार०
E (50c) स्वर्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, स्वर्ग C₀₂ (50d) कीर्तिर्द०] C₉₄C₄₅
K₁₀E, कीर्ति द० C₀₂K₈₂K₇ (51a) दमस्ती०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, दम ती० C₄₅
(51d) दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, दम C₀₂, दम E • काम०] C_ΣK₈₂K₁₀E, काम
K₇ (52a) ०दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०दम C₀₂ (52b) ०भ्रमर०] C_ΣK₈₂
K₁₀E (unmetr.), ०भ्रमरा० K₇ (52c) घ्राणा] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, घ्राणं C₄₅, घ्राण
C₀₂ (52d) ०न्द्रियाः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०न्द्रियः E (53b) सर्वे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
K₇E, सर्व० C₄₅ • ०हराः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०हरा E (53d) व्रजेत्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
K₇E, व्रजे--- C₉₄ (54a) मृगे] C_ΣK₈₂K₇, मृगो K₁₀E • श्रोत्र०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
E, श्रोत्र० C₀₂, श्रोत० K₇ • ०वशा०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०वचशा० C₄₅ (54b)
पतङ्गाश्च०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पतङ्गा च० E • ०षोर्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०सो मृताः
C₀₂, ०षो मृताः K₇

घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वा ॥४:५४॥

स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।

किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥४:५५॥

पुरूरवोऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।

सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥४:५६॥

अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।

अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्ञया ॥४:५७॥

अतिदानाद्वलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।

अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥४:५८॥

दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र

54 cf. BuddhCar II.35: गीतैर्हि यन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिर-
त्यायसमामिषार्थं तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥ 56d cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो
लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् 58a cf. MahāSubhS 563ab: अतिदानाद्वलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयो-
धनः

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: त-
स्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्); cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र
वर्जयेत्

(54c) घ्राणया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, घ्रातया C₄₅ (54cd) नष्टो नष्टो] C₉₄C₀₂K₈₂
K₁₀K₇E, नष्टो C₄₅ (55b) ऽसदुःसहः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, ऽसदुःसह C₄₅, ऽसदुस्सहः
K₁₀ (55c) पुनः] C₉₄^{pc}C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, पुन C₉₄^{ac} (55d) तेभ्यः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇,
तेभ्य E (56a) पुरूरवो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पुरोरवे C₀₂, पुरुरवा० E • तिलोभेन
अतिकामेन] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, तिकामेन अतिलोभेन E (56b) दण्डकः] C₉₄K₈₂K₁₀
K₇, पुण्डकः E (56c) सागरा०] em., सगर० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सागर० C₀₂
(57b) अतिपानेन] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, अतिपापेन E (57c) अतितृष्णाच्च मान्धाता]
conj., अतितृष्णा च मान्धातो C₉₄, अतितृष्णा च मान्धातो C₄₅C₀₂K₈₂K₇, अतितृष्णा
च मन्धातो K₁₀, अतितृष्णा च मानाच्च च E (57d) नहुषो] C₉₄K₈₂K₇E, नघुषो
K₁₀ (58a) ऽर्नष्ट] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ऽर्नष्टो C₄₅, नष्टो C₀₂ (58c) अतिद्यूतान्नलो]
C₉₄C₀₂K₁₀K₇, अतिद्यूतान्नरो C₄₅K₈₂, अतिख्यातान्नलो E (58d) नृगो गो०] E,
नृगङ्गो० C₉₄C₀₂K₁₀K₇, नृगं गो० C₄₅K₈₂ (59a) हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] C₉₄K₈₂K₇,
हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K₁₀, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E

स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥४:५९॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥४:६०॥

परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥४:६१॥

परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥४:६२॥

परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥४:६३॥

जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।

63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थ-
संचयान् ॥

(59c) °नाश] C₄₅, °नाशो E °नाम C₉₄C₀₂K₈₂, °नश्च K₁₀, °नागा K₇ (59d)
विप्र] C_ΣK₈₂K₁₀E, विप्रा K₈₂K₇ • दमया] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, दया C₄₅ (60a)
निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₁₀, निघृणो C₀₂K₇, निर्घृण K₈₂, निर्घृणे K₈₂, निर्घृणे E (60b)
निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, निघृणो C₀₂K₇, निर्घृणे K₈₂E (60c) निर्घृणे] C₉₄C₄₅
K₁₀E, निघृणे C₀₂K₈₂K₇ (60d) निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, निघृणे C₀₂K₇ (61b)
°जीवापकर्षणे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, °जीवापकर्षणे C₄₅, °जीवोपकर्षणे E (61c) प-
रनिन्दा°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, परनिन्द° C₉₄ • °परान्नेषु] C_ΣK₈₂K₇E, °परान्नेषु
K₁₀ (61d) घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, घृणा C₀₂K₁₀E (62a) घृणी°] C₉₄C₀₂K₈₂
K₁₀K₇E, घृणा C₄₅ (62c) °व्राजा] C_ΣK₇, °व्राजी K₈₂K₁₀, °व्राज्या E (62d)
°पर°] C_ΣK₈₂K₇E, °पशु° K₁₀ (63b) अन्याया°] C_ΣK₈₂K₇E, अन्यया° K₁₀
• °र्जनम्] C_ΣK₈₂K₇E, °र्जवम् K₁₀ (63c) °तुला°] C_ΣK₈₂K₇E, °तुल° K₁₀
(63d) °र्थ] C₉₄C₄₅K₈₂E, °र्थ C₀₂, °र्थ K₁₀, °र्थ K₇ (64a) विप्र] C₄₅K₈₂K₁₀
K₇E, विप्र C₉₄, विप्रे C₀₂ (64b) घृणी°] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, घृणां E

चतुर्थोऽध्यायः

वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥४:६४॥

परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।

देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥४:६५॥

परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।

सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥४:६६॥

एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनो

लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः ।

प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेद्

दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥४:६७॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मौनं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।

चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥४:६८॥

65cd These two pādas are illegible in K₁₀ 66 This verse is mostly illegible in K₁₀

(64c) वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, वनजाव=जा C₄₅^{ac}, वनजा वनिजा C₄₅^{pc}, वनज विनजा K₇ (64d) विलगाश्चरणाचराः] corr., विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅K₇, विलगोचरगोचरः C₀₂E, विलगोचरगोचराः K₈₂, विलगाचरणाचराः K₁₀ (65b) वक्ष्ये] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, वक्ष्या E (66b) अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, अभोज्ये C₄₅ (66c) शौण्डे] K₈₂, शौण्ड्ये C₉₄C₀₂K₇, शौण्ड्ये C₄₅, शौण्डे K₁₀, शौण्डो E (67a) ०पुरुषाः] K₇, ०पुरुषः C_ΣK₈₂K₁₀E • ०र्थिनो] em., ०र्थिनः K₇^{pc}, ०र्थिनां C_ΣK₈₂K₁₀E, ०र्थिना K₇^{ac} (67b) ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ऽनिन्दन-वाप्नुवन्ति C₀₂, नन्दनवायुवान्ति E • ०कृताः] em., ०कृतम् C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (67c) ०श्रुतिं] K₇, ०श्रुति० C_ΣK₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, नित्य C₄₅ (67d) स आयुष] em., समायुष C_ΣK₇, समायुषः K₈₂ (unmetr.), समायुष K₁₀, स मानुष E • निःसंशयः] C_ΣK₁₀K₇E, निःसंशयः K₈₂ (68a) चतुर्मौनं च०] corr., चतुर्मौनश्च० C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, चतुर्मौणश्च० C₀₂, चतुर्मौनश्च० K₁₀ (68ab) ०तुःशत्रुश्च०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०तुःशत्रु च० C₀₂, ०तुःशत्रु च० E (68b) ०तुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, ०तुरायतनं C₉₄, ०तुरायतनम् K₁₀ (68c) ०पादं] C_ΣK₇E, ०पादः K₈₂, ० K₁₀ (68d) पञ्चधन्य०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धन्यपञ्च० E

चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्यावहितो भव ।
 पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥४:६९॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥४:७०॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥४:७१॥
 चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
 आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥४:७२॥
 आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
 षड्विंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥४:७३॥
 चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः ।; cf. DharmP 1.31cd-32ab: मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते ।

(69a) ०मौनस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०मौनस्य C₄₅ (69c) पारुष्यं] C_ΣK₁₀K₇E, पारुष्यं K₈₂ • ०पिशुनां] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०पिण्डानां E (70c) चतुःशत्रु-
 निं] C₉₄C₄₅E, चतुःशत्रु निं C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (70d) सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇,
 स्त्रोरिहा C₄₅, सर्वथा E (71c) मुदितो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, मुदितो E (71d) चाय-
 तनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, चायतन C₉₄, चायतन C₄₅ (72c) ०भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०भव C₉₄C₀₂, ०भव E (72cd) सूक्ष्मं ध्यां] C₉₄K₈₂K₇E, सूक्ष्मान्यां C₄₅,
 सूक्ष्मध्यां C₀₂, सूक्ष्मध्यानं K₁₀ (72d) ०नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀, ०नमुक्त-
 श्चतुर्विधम् C₉₄, ०नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂, ०नमुक्तं चतुर्विधिं K₇, ०नयज्ञश्च E (73a)
 स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, स्मृता C₀₂E • धर्मो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धन्या E (73cd)
 आहुः सूं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, आ५ C₉₄ (74ab) धर्मश्चं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E,
 धर्मं चं C₀₂K₁₀ (74b) ०श्रितः] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०श्रिताः K₇

चतुर्थोऽध्यायः

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भैक्षुकः ॥४:७४॥

धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।

पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥४:७५॥

आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।

शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥४:७६॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।

महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥४:७७॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥४:७८॥

74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. 74 cf. 3.4 above: श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्ति-
श्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ 77c-f ≈ MBh Indices
12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈
Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातका-
न्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.228: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतत्पगः । एते
महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56: अनृतं च समुत्कर्षे
राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ≈ ViṣṇuS 37.1-4 ≈ AgniP
168.25

(74d) भैक्षुकः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, भक्षकः E (75a) यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, यैरिदं
C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, वेत्ति C₀₂ (75d) प्रवर्धनम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇,
प्रवर्धनः E (76b) धन्यादेव] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धर्मादेव E (76c) पुष्टिः] C₄₅C₀₂
K₈₂K₁₀K₇E, ऽष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मेधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ (76d)
मानवे] em., मानवः C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (77a) स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, स्थानं
C₄₅K₇E (unmetr.) • पञ्चैव] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पञ्चैवं E (77b) कीर्तयिष्यामि] C_ΣK₈₂
K₇E, कीर्तयिष्यामि K₁₀ (78a) समुत्कर्षे] em., समुत्कर्ष C₉₄K₈₂, समुत्कर्ष C₄₅,
समुत्कर्ष C₀₂K₁₀K₇E (78b) राज०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, राज्ञी० E (78c) निर्वन्धः]
em., निर्वन्धः C₄₅K₇, निर्वन्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, निर्वन्धस् E (78d) ब्रह्महत्यया]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ब्र० ० ० ० या C₉₄

ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥४:७९॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥४:८०॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥४:८१॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातकपञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥४:८२॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

79 ≈ Manu II.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.229: गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈ Manu II.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 = Manu II.58

(79a) ब्रह्मोज्झं] em., ब्रह्मो ऋग्० C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ब्रह्म ऋग्० E (79b) सुहृद्वधः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सकृद्वधः E (79c) ०नाद्ययोर्जग्धिः] em., ०न्नश्च यो जग्धिस् C₉₄, ०न्नश्च यो जग्धि C₄₅, ०न्नश्च योद्विग्नः C₀₂, ०न्नं च यो जग्धिः K₈₂, ०न्नं च यो जग्धिः K₁₀, ०न्नश्च यो जवे K₇, ०न्नश्च यो विप्रः E (80a) स्वयोन्यासु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सुतोन्त्यासु C₄₅ (80c) सख्युः] em., सख्य C_ΣK₈₂E, ० K₁₀, सख्युः K₇ • पुत्रस्य च स्त्रीषु] C_ΣK₈₂K₇, ० ० ० ० ० ० K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु E (80d) ०समः] C_ΣK₈₂K₇, ० ० K₁₀, ०सम E (81a) निक्षेप०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, निखेप० C₄₅, निक्षेप० K₁₀ (81b) नराश्वरजतस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, नराणां स्वजनस्य C₄₅, नराश्वरजतस्य K₁₀ (81d) रुक्मस्तेय०] em., रुग्मस्तेय० C₉₄, रुग्मस्तेय० C₄₅C₀₂K₈₂K₇, ० ० ० ० K₁₀, हृतस्तेय० E • ०समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सः C₄₅, ०सम E (82a) एते] C_ΣK₈₂K₇, एते K₁₀, एव E • सम्भूय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, संभूयो C₀₂, संभूयो K₁₀ (82c) ०पञ्चैतत्] corr., ०पञ्चैतन् C_ΣE, ०पञ्चैते K₈₂, ०पञ्चैतम् K₁₀, ०पञ्चैतन् K₇ (82e) ०मादम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०माद E (82f) वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, वर्जनीयो C₀₂

चतुर्थोऽध्यायः

कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥४:८३॥
प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥४:८४॥
इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
सुलभानि न दत्तानि इन्धनाभ्युदकानि च ।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥४:८५॥

[यमेष्वाज्वम् (१०)]

पञ्चाजवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥४:८६॥
आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।

✧

(83ab) मनमाधुर्यश्च०] em., ०मनसा धूर्यश्च० C₉₄C₀₂K₈₂K₇, ०मनमाधूर्यश्च० C₄₅,
०मनधूर्य० K₁₀, ०मनसा भूर्यश्च० E (83b) ०क्षुर्बुद्धिं] C₉₄C₄₅K₇E, ०क्षु बुद्धिं
C₀₂K₈₂, ००० K₁₀ (83c) ०दानं च] C_{८५}K₈₂K₇, ००० K₁₀, ०दानश्च E (83d)
०बुद्धिं च] C₉₄K₈₂K₇, बुद्धिश्च C₄₅, ०दृष्टिं च C₀₂E, ००० K₁₀ (84a) प्रसन्न०] C_{८५}
K₈₂E, ०प्रसन्न० K₁₀, प्रसन्न० K₇ (84c) यथा०] C_{८५}K₈₂K₁₀K₇, यस्य E • ०दानं]
C_{८५}K₈₂K₁₀K₇, ०दातश्च E (84d) स्वाश्रमा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, स्वासमा० C₀₂
• ०गतो] C_{८५}K₈₂K₁₀E, ०सतो K₇ (85b) इन्धनो०] C_{८५}K₈₂K₁₀E, इत्वनो० K₇ •
जात०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, जा० C₄₅ (85c) सुलभानि न] C_{८५}K₈₂K₁₀K₇, सुरभानि
च E (85d) ०दकानि] C_{८५}K₈₂K₇E, ०दकानि K₁₀ (85e) क्षुते] conj., क्षुतं
C_{८५}K₈₂K₁₀K₇, शतं E (86a) पञ्चाजवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, पञ्चाजवः C₀₂, ००० -
K₁₀, पञ्चाजवा E • प्रशंसन्ति] C_{८५}K₇, प्रशंसन्ति K₈₂E, ०प्रससन्ति K₁₀ (86c)
कर्म०] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, ०र्म० C₉₄, ०कम्मा० K₁₀ • ०वृत्त्याभिवृद्धिं च] C_{८५}K₈₂K₇,
०वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀, ०वृत्त्याभिवृद्धिश्च E (86d) पारतोषिक०] em., पारतोषिक०
C_{८५}K₈₂K₁₀K₇E (86e) स्त्रीधनोत्कोच०] C_{८५}K₈₂K₁₀K₇, स्त्रीधनज्ञो च E • ०वित्तं
च] C_{८५}K₈₂K₇E, ०वित्तिश्च K₁₀ (86f) आर्जवो ना०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, आर्जवश्च
C₀₂, आर्जवेना० E (87ab) आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] C_{८५}K₁₀K₇,
om. K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K₈₂^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो
न वृथा तपः E

आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथान्नयः ॥४:८७॥

आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।

आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥४:८८॥

इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र

इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।

दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते

भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥४:८९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

(87cd) (आर्जवो... वृथान्नयः)] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, om. E (88ab) (आर्जवो... तिष्ठति)] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, om. E (88a) °ग्रामः] C₉₄C₄₅K₇E, °ग्रामात् C₀₂K₁₀, °ग्रामाः K₈₂ (88d) तस्य चरन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, त_Σ ---न्ति C₉₄, तस्य रमन्ति E (89a) यमप्रविभागः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, यमविभागः C₀₂, यमप्रविभागः K₈₂, नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, नरेन्द्र E (89b) °येत्तं मनुष्यः] corr., °येत्तन्मनुष्यः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °येत्त मनुष्यः C₄₅, °येत्तन्मनुष्यः C₀₂ (89c) दुरितं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, इरितं E • °पहारी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °पलपहारी C₀₂ • °ज्ञयास्ते] C_ΣK₁₀K₇E, °ज्ञयाते K₈₂ (89d) °वर्ता] conj., °वृत्ता C_ΣK₁₀K₇, °वृत्ताः K₈₂E (Colophon: नामाध्यायश्चतुर्थः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।

कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्

अमृतवचनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।

प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्

अपर वदमतज्ज्ञं नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र

नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।

हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र

कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२ ॥

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 201v-202r, C₄₅ ff. 208v-209r, C₀₂ ff. 277r-278r, K₈₂ ff. 9r-9v, K₁₀ exp. 50 (upper) and 51 (lower), K₇ ff. 217r-218r, M ff. 9r-10r, E pp. 597-599 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

① विगतराग उवाच] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME, विगतराग उवाच C₉₄ ①a कथय नि०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, कथयति E • तत्त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME, तं C₄₅ • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] C₉₄K₈₂K₇E, त्वां विशेषात् C₄₅, सांप्रतं त्वं विशेषात् C₀₂K₁₀, साम्प्रतं त्वं विशेषा M ①b वचनतुल्यं श्रो०] M, वदनतुल्यं श्रो० C₉₄C₀₂K₈₂^{pc}K₁₀K₇E, वदनतुल्यां श्रो० C₄₅, वदनतुल्यं श्रो० तुल्यं स्त्रो० K₈₂^{ac} • कामो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, कामा ME ①c दहन०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, वदन० E • दग्धं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, दग्ध M • निषिक्तम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, विमुक्तम् C₄₅, निषिक्तः M ①d अपर०] C_ΣK₁₀K₇M^{pc}E, अपरं K₈₂ (unmetr.), अर० M^{ac} • वदम०] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇M, वद० C₉₄^{ac}, वदन० E • मतज्ज्ञं नास्ति] conj., मतज्ञा नास्ति C₉₄C₄₅K₈₂K₇M, मतज्ञान्नास्ति C₀₂, मे० = = = K₁₀, मतज्ञान्नास्ति E • धर्मेषु तृप्तिः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, मे धर्मतृप्तिः M ② अनर्थ०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, अर्थ० M ②a सुख०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇ME, सुख० K₈₂^{ac} • मतो ऽन्यत्] C_ΣK₈₂K₇, मतो ऽन्य K₁₀, मतो न्यः M, मनो ऽन्यत् E • कीर्त०] C_ΣK₇ME, कीर्ति० K₈₂K₁₀ ②b विशेषः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME, विशेष C₉₄, विशेष C₄₅ • प्रकारः] C_ΣK₈₂K₁₀ME, प्रकारः K₇ ②d विनाशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M, विनाश० C₀₂E

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥५:३॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।
शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।
परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥५:५॥

श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥५:६॥

मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥५:७॥

3 = LiñP 1.8.29cd-30ab = VDhU 3.233.202

(3a) इज्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ईज्या C₀₂K₁₀M • दानं] C_ΣK₈₂K₇ME, दानं K₁₀
(3c) उपवासं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, उपवाषं M (4a) निर्देशं] C_ΣK₇ME, नियमं
K₈₂, र्देशं K₁₀ (4c) शारीरं] C_ΣK₈₂K₇ME, शरीरं K₁₀ • शौचमाहारो]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, शौचहरो C₉₄, श्रोतमाहार M (4d) मात्रा भावश्च] C₄₅
C₀₂K₈₂K₇ME, मात्रा भावं च C₉₄, सात्राभावश्च K₁₀ (5a) ताडयेन्न] C_ΣK₈₂K₁₀
E, ताडये न K₇M • बन्धेत] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, बन्धेन M (5c) द्रव्येषु] C_ΣK₈₂
K₁₀K₇E, द्रवेषु M (5d) शौचं] C_ΣK₈₂K₁₀ME, शौच K₇ • कायिकमुच्यते] C_Σ
K₈₂K₁₀ME, कायिकमुच्यते K₇ (6a) श्रोत्रं] M, श्रोतं C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (6b)
गुदोपस्थं] C_ΣK₈₂K₁₀M, गुदोपस्थं K₇, गुदापस्थं E (6c) मुखस्यां] C₉₄C₀₂
K₈₂K₁₀K₇ME, मुखस्थां C₄₅ (6cd) शौचमां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, शौचमां C₄₅
K₁₀, शौच आं M (6d) वचनेषु] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, वषनेषु M (7a) विष्टां]
C_ΣK₈₂K₇E, विष्टं K₁₀M (7c) मृत्तोयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E, मृत्तयैस्तु C₉₄, मृत्तोयैस्तु
C₄₅M, मृत्तोयेस्तु K₇ • उपस्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, उपस्थ C₀₂E, उपस्थः M (7d)
शौचयीत] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, शौचये च M

एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥५:८॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥५:९॥
 [आहारशौचम्]
 आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥५:१०॥
 स्निग्धस्वादुरसैः षड्विंशतिहारषड्रसैर्बुधः ।

8 ≈ Manu 5.136: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ 9ab ≈ Manu 5.137: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ 10 ≈ Śaṅkara's commentary ad BhG 6.16: उक्तं हि । अर्धं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥; cf. AṣṭāṅgHṛ 8.46cd-47ab: अन्नेन कुक्षेर्द्वाविंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥; cf. SannyāsUp 59: आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

(8a) ०पस्थे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०पस्थ० C₀₂K₁₀M • गुदे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, गुदो C₀₂K₁₀, गुद M (8b) तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, तथैकत्र_l C₄₅, तथैकत्रे M, तथैकश्च E • दश] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, दश: C₀₂ (8c) उभयोः] C₅K₈₂K₁₀K₇E, उभय M • दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, दातव्यो C₀₂E, दातव्य M (8d) मृदः] C₅K₇E, मृदः K₈₂M, मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂, शुद्धिसमीहया C₀₂, शुद्धि_l समीहता K₁₀, शुद्धिः समीहता K₇, शुद्धि समीहता M, शुद्धिं समाहिता E (9a) एतच्छौचं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇M, चेतच्छौच C₀₂E, एत_≠ K₁₀ (9b) ०गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, ०गुण C₀₂ (9c) वानप्रस्थस्य] C₅K₈₂K₁₀K₇E, वानप्रस्थे तु M • त्रि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME, द्वि० C₀₂ (10a) ०शौचं] C₅K₈₂K₁₀K₇E, ०शौच M (10b) शृणुष्ववहितो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇ME, शृणुष्वव_l C₉₄, शृणुष्ववहितो K₁₀ (10d) ०कं जलं] C₅K₈₂K₁₀K₇E, ०कोदकं M • पिबेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇M E, पिबे C₄₅ (10e) ०चारदानार्थं] C₅K₈₂K₁₀K₇, ०चरदानार्थं M, ०चारणार्थाय E (11a) ०स्वादुरसैः] C₅K₈₂K₇, ०स्वा_≠रसैः K₁₀, ०स्वादुरसं M, ०स्वादुरसैः E (11b) ०हारषड्रसैर्बु०] C₄₅E, ०हारसद्रवैर्बु० C₉₄K₈₂K₇, ०हारसद्रवै बु० C₀₂, ०हारषड्रसै बु० K₁₀, ०हारे सद्रवद्बु० M

धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥५:११॥

अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।

अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥५:१२॥

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।

गौरं च सूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥५:१३॥

छत्ताकं विद्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।

चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥५:१४॥

हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।

काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥५:१५॥

13ab ≈ Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च 14ab cf. Manu 5.19ab: छत्ताकं विद्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्

(11c) ०वैषम्यनाशो ऽस्ति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, ०वैषम्यनाशास्ति C_{45} , ०वैषम्य
नस्यास्ति M, ०वैषम्य नश्यन्ति E (11d) रोगाः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, रोग M • सु-
दारुणाः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, स्वदारुणाः M, सुदारुणः E (12a) अभक्ष्यं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$,
५ ५ ५ K_{10} , अभक्षं ME • च न भक्षेत] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, न च भक्षेतः M (12b) न
च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}M$, च न K_7E (12c) गम्येत] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, गम्येतः M (12d)
अवाच्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$, अवाचं C_{02} (13a) पलाण्डुं] E, पलाण्डुं $C_{\Sigma}K_{10}K_7$
M, पलाण्डुं K_{82} (13b) कवकानि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$, च कवकानि E (13c) गौरं च]
em., गोरस्व $C_{94}K_{10}$, गोरश्च $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, गौरश्च E • मांसं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, मांसः
M, मांसं E (13d) विधानतः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, विधानत् M (14a) छत्ताकं]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$, छत्ताक C_{02} • विद्व०] $C_{\Sigma}K_{10}ME$, विद्व० $K_{82}K_7$ (14b) गो-
मांसं] $C_{94}C_{45}^pC_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$, गोमाज् C_{45}^{ac} (14c) चटकं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$,
चटकाम् $C_{02}K_{10}$ (14d) ०पादांश्च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, जालपादश्च M (15a) ०च-
क्राह्व०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, ०चक्राह्व० M (15b) ०कुक्कुटान्शु०] $C_{\Sigma}K_7E$, ०कुक्कुटा
शु० K_{82} , ०कुक्कुटां शु० K_{10} , ०कुक्कुटा शु० M • ०श्येनकान्] $C_{94}C_{02}K_7E$, ०शोनकान्
 C_{45} , ०श्येनका K_{82} , ०श्येनकां K_{10} , ०श्येनकम् M (15c) काकोलूकं बलाकं च]
 $C_{45}K_7$, काकोलूकस्व० ५ ५ ५ C_{94} , काकोलूकबलाकं च $C_{02}K_{82}ME$, काकोलूकं बलाकं
च K_{10} (15d) मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, मत्स्यादीनि च वर्जये M

अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥५:१६॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।
 त्वया जिज्ञासितोऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ॥५:१७॥
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ॥५:१८॥
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
 योऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
 कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥५:१९॥

19ab ≈ Manu 5.106 : सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥

19cd E adds here, after pādas cd : शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

(16a) अमेध्यांश्चापवित्रांश्च] C_ΣK₈₂K₇, {अमेध्याश्चापवित्रांश्च K₁₀, अमेध्याश्च पवि-
 त्राश्च M, अमेध्यश्चापवित्रांश्च E (16b) सर्वानेव विवर्जयेत्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, सर्वा-
 न्येतानि वर्जयेत् M (17c) विशेषेण] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, मशेषेण M (17e) जिज्ञा-
 सितो] C_ΣK₈₂K₁₀M, जिज्ञासनो K₇, जिज्ञासतो E (17f) ०क्षिप्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇
 E, ०क्षिप्य C₄₅, ०क्षिप्त K₁₀M • कथितो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, कथितं E (18a) ०वादी]
 C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ०वादि M • ०रतः शुचिर्] C₉₄C₄₅E, ०रतः शुचि C₀₂K₇, रतः शुचिन्
 K₈₂K₁₀, ०रत शुचि M (18c) अहिंसकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, अहिंसक C₄₅M •
 शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, शुचि दान्तो C₀₂K₇M, शुचिर्दान्तौ E (18d) ०भूत०]
 C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ०भूत० M • शुचिः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, शुचि M (19b) ०शौचं परं
 स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, ०शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂, ०शौच परं स्मृतः M, ०शौच-
 यनं स्मृतः E (19cd) योऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] C_ΣK₇ (unmetr.), योऽर्थे हि
 शुचिः स शुचि न K₈₂K₁₀, यो र्थे शुचि हि स शुद्धि M, योऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E
 (19d) ०शुचिः शुचिः] C_ΣK₈₂K₇, शुचि शुचिः K₁₀, ०शुचि शुचि M, ०शुचिः शुचि
 E (19e) वाङ्मनसां शौचं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, वाङ्मनसा शुद्धि M (19f) शुचिः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, शुचि C₀₂M • वस्तुषु] C_ΣK₈₂K₁₀E, वस्तुषुः K₇, वस्तुशु M

शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः
 सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः ।
 प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितं
 जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

20b ≈ 4.67b above (emended): लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृताः

msNaK₁₀K₇E, यदि: M • कालक्षये निश्चयः] K^{ac}₈₂K₇, कालक्षयैर्निश्चयः C₉₄C₄₅K^{pc}₈₂,
 कालक्षयेन्निश्चयः C₀₂K₁₀, कालक्षयानिश्चयः M, कालक्षयेतिश्च यः E (20b) कीर्ति-
 र्यशो] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, कीर्तिर्यशो C₉₄C₀₂(unmetr.), कीर्तिर्यषा M • ०लङ्कृतः]
 ०लङ्कृतः C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०लङ्कृतः C₄₅, ०लङ्कृतम् M (20c) सद्धर्म] C_ΣK₈₂
 K₁₀K₇E, य धर्म M • ०परितम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇M, ०ओदितः E (20d) परत्रमी-
 हित] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, परत्रमीहित M, पवित्रमीहित E • ०गति] em., ०गतिः C_Σ
 K₈₂K₁₀K₇ME • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₇, निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂ME (Colophon:
 ०विधिर्नाम] C₉₄, ०विधिनामा C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, ०विधिनामा K₁₀, ०विधिर्नाम E
 • ०ध्ययः पञ्चमः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०ध्यायः पञ्चमः श्लोक २५ M, पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ६:१ ॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२ ॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३ ॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४ ॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 202r-203r, C₄₅ ff. 209r-209v, C₀₂ ff. 278r-279r, K₈₂ ff. 9v-10v, K₁₀ exp. 51 (lower-upper) - 52 (lower), K₇ ff. 218r-218v, E pp. 599-601;
C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

(1a) °मिज्यां] C₄₅, °मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E (1b) °त्तम] C_ΣK₈₂E, °त्तमः K₁₀K₇ (1c) °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] C_ΣK₇, °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं K₈₂K₁₀, °मोक्षेशसिद्ध्यर्थं E (1d) द्विज] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, भव E (2a) अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂, अनर्थयज्ञः C₄₅, अर्थयज्ञ K₁₀K₇, अर्थयज्ञ° E (2c) ज्ञानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ज्ञान C₀₂K₇ (3b) अग्नि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, अग्नि --- C₉₄, ° = ° K₁₀ • °क्रिया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °क्रियाः C₄₅C₀₂ (3c) पार्वणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, पर्वणी C₄₅, °पर्वणी K₁₀ (3d) °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °यज्ञ C₀₂, ° = ° K₁₀ (4b) °यतनेषु] C₄₅C₀₂E, °लयनेषु C₉₄K₈₂K₇, °यत° = ° K₁₀ (4c) °हस्त°] C_ΣK₈₂K₇, ° = ° K₁₀, °हस्तैः E (5a) °यज्ञं ततो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °यज्ञं तपो C₄₅ °यज्ञस्ततो C₀₂ (5c) वेदा°] C_ΣK₈₂K₇E, अदा° K₁₀

इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥ ६ : ५ ॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मैदमूहापोहविशारदः ।

शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥ ६ : ६ ॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।

ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।

सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६ : ७ ॥

सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।

तस्य मध्ये शशि ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६ : ८ ॥

चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।

प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६ : ९ ॥

अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।

विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६ : १० ॥

विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।

(5e) ०पुराणं च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०पुराणश्च E (5f) ०यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
E, ०यज्ञ C₀₂ (6a) कर्म] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, क्रमम् E (6c) ०चक्षुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
K₇E, ०चक्षु C₀₂ (6d) ०यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०यज्ञ C₀₂, ०यज्ञस्य K₁₀ (7a)
०यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०यज्ञ C₀₂K₁₀ (7c) ध्यानं] C_ΣK₁₀E, ध्यान K₈₂K₇ (7e)
सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, सोमा० C₄₅K₁₀E (7f) सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C₄₅, सूक्ष्मं
तत्त्वं --- चमम् C₉₄, सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K₇, सूक्ष्मां
तत्त्वश्च पञ्चमम् E (8c) शशि] C_ΣK₈₂E, शशि K₁₀, शशिन् K₇ (8cd) ध्यायेत्त०]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ध्याये त० C₀₂ (9b) ज्वालामग्निं] C_ΣK₈₂K₁₀E, ज्वालामग्नि K₇
(9c) ०तत्त्वः] C_ΣK₇, ०तत्त्व K₈₂, ०तत्त्वं K₁₀E (9d) ०नाशनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
K₇, ०नाशनम् C₀₂E (10b) ध्यायेत्स्फटिक] C₉₄^PC₄₅K₈₂K₁₀K₇, ध्यायेत्स्फटि C₉₄^a
ध्याये स्फटिक C₀₂E • ०मलम्] C_ΣK₁₀E, ०मलः K₈₂, ०मलः K₇ (10c) तत्त्वः
स] C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तत्त्वन् --- C₉₄, तत्त्व स C₀₂, तत्त्वं स E (10d) ०जमव्ययम्]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०मव्ययं C₀₂ (11ab) ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ध्याये
त० C₀₂

अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
 पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:११ ॥

विगतराग उवाच ।
 एकैकस्य तु तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
 कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वप्रकृतिचिन्तया ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१३ ॥

द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
 विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१४ ॥

प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
 शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥ ६:१५ ॥

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
 अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१६ ॥

पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
 न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१७ ॥

11cd DharmP 4.14ab: अकीर्तितमनौपम्यं पञ्चमं शिवमण्डलम्

(11e) ०यज्ञस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०यज्ञश्च C₀₂E (11f) समासतः] C_ΣK₈₂
 K₁₀K₇, सनातनः E (12a) तु] conj., त्रि० C_ΣK₈₂K₁₀K₇, हि E (12c) लो-
 काः] C₉₄K₈₂K₇, लोका C₄₅C₀₂K₁₀E • प्रपद्यन्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, प्र५५५ C₉₄
 (12d) ०धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, ०धनः C₄₅K₇ (13ab) प्रथमं तत्त्व०] C_ΣK₈₂
 K₁₀K₇, om. K₈₂^{ac}, प्रथमं तत्त्वं E • प्रकृतिचिन्तया] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, च कृतिचिन्तय
 E (13d) सुखी] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सुखम् E (14c) याति] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, यान्ति E
 (15a) ०तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०तत्त्व C₀₂ • तृतीयं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तृतीयस् E
 (15b) ध्यायमानो मरिष्यति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ध्याय५५५ रिष्यति C₉₄, धयाया-
 मानो मरिष्यति E (15c) शिवलोके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, शिवलोक C₄₅, रुद्रलोके
 E • वसेन्नि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, वसे नि० C₀₂ (15d) ०युतं] C_ΣK₈₂K₇E, ०युत
 K₁₀ (16a) ०तत्त्वामृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०तत्वमृतन् C₀₂, ०तत्त्वामृतं E (16c)
 अक्षयं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, अक्षय० E

पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१८ ॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।
कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:१९ ॥
मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२० ॥
अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।

✧

20 ≈ MBh 6.39.16 (BhG 17.16): मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्ये-
तत्तपो मानसमुच्यते ॥

✧

(18a) ०युक्तो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०यु॒ C₉₄ (tops of akṣaras lost), ०युक्तौ E • च]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, om. C₄₅E • पुनर्जन्म०] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, पुनर्जन्म० C₉₄ (tops of
akṣaras lost), पुनर्जन्म० C₀₂ (18b) जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₇E, जिज्ञास्यतां C₄₅
K₈₂ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C₀₂ (18c) जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₇E, जन्मेनैकेन C₉₄
C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिरभ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, मुक्ति भ० C₀₂ • न वा] C₉₄K₁₀
K₇E, भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, मानमानवाः C₄₅, मानवा C₀₂, मानव E
(18d) प्रत्यक्षा०] C₉₄K₁₀K₇E, प्रत्यक्ष० K₈₂ • ०वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀, ०वेदनीयः
C₉₄C₀₂K₇, ०वेदनीय E (19a) ०तप] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, ०तपम् E (19c) कायिकं च
तृतीयं तु] C₉₄K₈₂K₇E, मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) (19d) मनोवाक्कर्म] C₉₄
K₇E, मनोक्कर्म C₄₅, मनोवाक्कर्म० C₀₂, मनोवाक्काय० K₈₂K₁₀ • ०परम्] C₀₂, ०परः
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E (19e) कायिकं] C₉₄K₁₀K₇E, कायिक K₈₂ (20a) ०सौम्यं]
K₇, ०सौम्य० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०सौम्य० C₀₂ (tops of akṣaras lost) • प्रसादश्च]
C₉₄C₀₂K₈₂K₇, प्रसादं च C₄₅E, प्रदानश्च K₁₀ (20c) मौनं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, मौन० E
• ०शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०शुद्धिं च C₀₂E (20d) पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₇, पञ्चैते
C₄₅K₈₂, पञ्चैतत् C₀₂, पञ्चैतन् E

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२१ ॥

आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२२ ॥

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२३ ॥

स्वस्ति मङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२४ ॥

मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
अभ्रावकाशो वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२५ ॥
स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।

21cd ≈ MBh 6.39.15cd (BhG 17.15): अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ 22 cf. MBh 6.39.14 (BhG 17.14): देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ 24ab cf. ŚDhŚ 11.79: नमस्काराभिवादेषु स्वस्तिमङ्गलवाचकैः । शिवं भवतु सर्वत्र प्रब्रूयात्सर्वकर्मसु ॥ 25ab ≈ MBh Appendices 15.801: मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ≈ UMS 6.26ab: मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा; cf. ŚDhSaṅgr 9.32ab: अभ्रावकाश्यं शीतोष्णो पञ्चाग्निर्जलशायिता

(21c) °भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, °भ्यसनं ≈ C₉₄, °भ्यसनं चैव K₁₀ (22a) आर्जवं च अहिंसा च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, आर्जवत्वमहिंसाश्च E (22b) °चर्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, °चर्य C₀₂E (22c) शौचं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, शौच E (23a) इष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, इष्ट C₀₂K₁₀ • °भाव] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °भावश्च E (23b) पथ्यं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सत्यं E (23c) मनो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, मन E • पञ्चैतत्] C_ΣK₈₂K₁₀, पञ्चैतत् K₇, पञ्चैतान् E (23d) तप उक्तं महर्षिभिः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तपमुक्तं महर्षिभिः E (24a) °शीर्भि] C₉₄E, °शीर्भि C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (24b) °तिथि] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °तिथि E (24c) °मिश्रक] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °मिश्रक C₉₄, °मित्यश्रक C₄₅ • पञ्चैतत्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पञ्चैतन् E (24d) तप उक्तं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तपमुक्तं E (25b) ग्रीष्मे] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, गृष्मे E (25c) °वकाशो] em., °वकाशे C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (25d) तपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, तप C₀₂ • साधनमु] C₉₄K₈₂K₇E, साधन उ] C₄₅C₀₂K₁₀ (26a) दानं] C_ΣK₈₂K₇, दान K₁₀ (tops of akṣaras lost), दानश्च E

पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तपसाधनाः ॥ ६ : २६ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥ ६ : २७ ॥

येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम्

।
स्वर्गाकाङ्क्षानृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलं
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६ : २८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

(26c) दानं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, दानश् E (26d) तप] E, तपः C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) (27a) कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E, कृच्छ्रातिकृच्छ्रं C₀₂, कृच्छ्रातिकृच्छ्रं K₁₀, कृच्छ्रातिकृच्छ्रं K₇ (27b) ०याचितम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०याचितः E (27c) चान्द्रायणं पराकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇, चान्द्रायणं पराकं C₄₅, चान्द्रायणं पराकं K₈₂, चान्द्रायणवराकश् E (27d) तपः सांतपनादयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तपसान्तपनादयः C₀₂E (28a) तप त०] E, तपस्त० C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) • ०मनसा] em., ०मनसः C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (28b) निर्मलमति०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, निर्मलमति० C₄₅ • जघन्यं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, जगत्यं E (28c) ०काङ्क्ष०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०काङ्क्ष० E • सर्वान्तिकं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सर्वार्त्तिकं C₄₅ (28d) ०भवने] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०भवेने K₇ • ०साध्यं वहेत्] C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०साध्यम् ० C₉₄, ०साध्य वहेत् C₄₅, ०साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१ ॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२ ॥
अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३ ॥
अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४ ॥

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 203r-204r, C₄₅ ff. 209v-210v, C₀₂ ff. 279r-280v, K₈₂ ff. 10v-11v, K₁₀ exp. 52 (lower-upper) - 53 (lower), K₇ ff. 218v-219v, E pp. 601-603;
C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) तथेत्याहुः] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E, तथैत्याहुः C₄₅K₈₂ (1c) वस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, वस्त्र C₀₂K₁₀ (2a) अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] C_ΣK₈₂^{pc}K₁₀, अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K₈₂^{ac}, अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K₇, अन्नाद्भवन्ति भूतानि E (2c) अन्नाच्छ्रीः] C_ΣK₈₂K₇, अन्नाच्छ्री K₁₀E • कान्ति वीर्यं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀, कान्तिर्वीर्यञ्च C₉₄K₇ (unmetr.), कान्तिवीर्यञ्च E (2d) अन्नात्सत्त्वं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अन्ना सत्वञ्च C₀₂, अन्नात्सत्त्वश्च E • जायते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, जाय= C₉₄ (3a) अन्नाज्जी०] C₉₄K₈₂K₁₀E, अन्ना जी० C₄₅C₀₂K₇ (3b) अन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, अन्नां C₀₂, अन्ना K₁₀ • ंकरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ंकरः C₀₂E (3c) दर्पः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, दर्प C₄₅K₇, दर्पो E (3d) अन्नाच्छौर्यं च] C₉₄C₀₂K₇, अन्नात्सौर्यञ्च C₄₅K₈₂K₁₀, अन्नाच्छौर्यश्च E (4a) अन्नं क्षु०] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}K₇, अन्ना क्षु० C₀₂K₈₂^{ac}, अन्नात्क्षु० K₁₀E (4ab) ंव्याधीन्स०] C₄₅K₇, ंव्याधान्स० C₉₄C₀₂K₁₀, ंवाधान्स० K₈₂, ंव्याधा स० E (4b) विनाशयेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, विशयेत् C₄₅

अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥७:५॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥७:६॥

विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥७:७॥

अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।
जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥७:८॥

तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥७:९॥

नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥७:१०॥

श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।

5 ≈ ŚDhU 1.27: अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् ॥ ≈ MBh suppl 14.4.2285-86: अन्नदः प्राणदो लोके प्राणदः सर्वदो भवेत् । तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ॥ ≈ NāradaP 1.13.71: अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । सर्वदानफलं यस्मादन्नदस्य नृपोत्तम ॥ 5cd = ŚDhU 7.31cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

(5a) अन्नदः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, अन्नद E (5b) प्राणदश्चापि] C_ΣK₈₂K₇E, प्राणश्चापि K₁₀ • सर्वदः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सर्वदा: C₀₂ (5d) भूतं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇, --- तन् C₉₄, भूते C₄₅, भूतो E (6a) ०भावान्म०] C_ΣK₁₀E, ०भावात्म० K₈₂K₇ (6b) श्रियादपि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, प्रियादपि C₄₅, श्रिया वापि K₇ (8a) ०वज्ञां] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०वज्ञं E (8b) ०हीनो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०ही C₄₅ (9c) जीर्णं स्फुटितं] C_ΣK₈₂K₇, जीर्णस्फुटितं K₁₀E (9d) कुत्सितमेव वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, कुत्सितमेव च C₀₂, कुत्सितमेव वा K₇ (10b) सूक्ष्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, सूक्ष्म C₀₂, शुक्लं E (10c) ०दातव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०दातव्य C₀₂ (10d) ०समन्वितम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ०तं K₈₂^{ac} (11a) ०सत्त्व०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०स च० E

पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥७:११॥

यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥७:१२॥

दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥७:१४॥
धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ॥७:१५॥
दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।

11 cf. Manu 7.86-87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धादानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ 15cd = 22.38 below = a line inserted after MBh I.56.18 in some manuscripts as indicated in the critical edition

(12ef) शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात्] C_ΣK₈₂K₇E, om. K₁₀ (13a)
द्विजवरे काले शुभे] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, द्विजयिने एकाशुभं E (13b) नरो] C₉₄C₀₂K₈₂
K₁₀K₇E, दरो C₄₅ (13c) तस्मिन्याति] C_ΣK₁₀K₇E, तस्मान्याति K₈₂ • सुवस्त्रं]
C_ΣK₈₂K₁₀K₇, स वस्त्रं E • ०संशयम्] C₉₄C₄₅K₇, ०संशयः C₀₂K₈₂K₁₀E (13d)
दानमसकृत्पा०] C_ΣK₈₂K₇E, दानसत्पा० K₁₀ (14a) ०दानं] C_ΣK₈₂K₇, ०दान K₁₀
E (14d) ०पातकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०पापकं C₉₄ (15b) ०कटकाङ्गुलिम्]
C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, ०क२२ गुलिम् C₉₄, ०कटकाङ्गुलम् K₁₀ (16a) सुवर्णं] C_ΣK₈₂K₇
E, सुवर्ण K₁₀ (16b) ०र्षभ] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०र्षभः C₀₂K₁₀

तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥७:१६॥

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
एवमेव फलंवृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥७:१७॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥७:१८॥

भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥७:१९॥

मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥७:२०॥

एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥७:२१॥

एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु ।
वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥७:२२॥

एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।

✧

- (16c) तुटि०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, तुटि० E • ०मात्रे] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, ०मात्रो $K_{82}E$ (16d) सर्वपापैः प्रमुच्यते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, सर्वपापैः स मुच्यते C_{94} , सर्वपापै प्रमुच्यते E
- (17a) रक्तिमाषक०] K_7^{ac} , रन्तिमाषक० C_{94} , रत्तिमाषक० $C_{45}K_{82}K_7^{pc}$, रन्तिममान्सक० C_{02} , रत्तिमान्सक० K_{10} , रत्तिमाषक० E (17b) ०र्ध] $C_{94}C_{45}K_7E$, ०द्ध $C_{02}K_{82}K_{10}$ (17cd) ०वृद्धिर्ज्ञेया] $C_{94}E$, ०वृद्धि ज्ञेया $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, ०वृद्धि ज्ञेया K_7
- (18a) ०धारं] C_{45} , ०धार० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ (18ab) ०दानं प्रशंसन्ति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, दा० नम्प्र --- सन्ति C_{94} (18d) सर्वं वै] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, सर्व वै C_{94} (tops of akṣaras lost) (19b) ०फलं लभेत्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}E$, ०ललं भवेत् K_{10}^{ac} , ०लं भवेत् K_7 (20a) ०मुक्तस्तु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०मुक्तिस्तु E (20b) ०शरणो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, ०शरण K_7 , ०शरणां E (21a) एकहस्तं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, एकहस्त० $C_{94}C_{02}E$ (21d) भूमिदानं प्रशस्यते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, भूमिदान प्रशस्यते C_{45} , पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K_{10} (eyeskip) (22a) ०हस्तां च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, ०हस्तञ्च $C_{45}K_{10}$ (22b) दद्याद्वि०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, दद्या द्वि० E (23b) गुणागुणि०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, गुणागुणि० E

श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥७:२३॥

जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।

आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥७:२४॥

[गोदानम्]

हेमश्चङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।

विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥७:२५॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा

अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।

दद्यात्पादुकछत्तपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा

श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥७:२६॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिमतुल्यां लभेत्

✧

25ab ≈ VāgMāPr 17.33ab : हेमश्चङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टावलम्बिनीम् । 25 cf., e.g., MBh 7.58.18 : तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमश्चङ्गी रूपाखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and BhavP Uttara 12.25 : हेमश्चङ्गी रौप्यखुरां सघण्टां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

✧

(23c) अधिकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀, अधिकं C₉₄K₇E (23d) उत्तम] C_ΣK₈₂K₁₀E, उत्तमः K₇ (24a) जामदग्न्येन] C₄₅K₈₂K₇, जामदग्न्येन C₉₄, जामदग्नेन C₀₂K₁₀E • रामेण] C₄₅K₇E, = = ण C₉₄, रामेण C₀₂K₈₂K₁₀ (24b) दत्त्वा द्विं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, दद्याद्विं C₄₅ (24d) च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, हि E (25ab) (हेमं... द्विजोत्तम)] C_ΣK₈₂K₇E, om. K₁₀ (25a) श्चङ्गां] C_ΣK₇E, श्चङ्गां K₈₂, om. K₁₀ • रौप्यं] C_ΣK₈₂K₁₀E, रौप्यं K₇ • खुरां] C₀₂E, श्चुरां C₉₄C₄₅K₈₂K₇, om. K₁₀ (25d) दत्त्वानन्तं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, दत्त्वान्तं E (26a) रूपं] C_ΣK₈₂K₇E, रूपं K₁₀ (26b) रौप्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, रौप्यं C₄₅, रौप्यं K₇ • गावस्तिलान्मे] em., गावस्तिलान्मे C₉₄C₀₂K₇, गावस्तिला मे C₄₅K₈₂, गावस्तिला मे K₁₀, गावस्तिलं मे E (26c) दद्यात्पां] C_ΣK₈₂K₇E, दद्या पां K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, पात्राद्यमन्यच्च वा C₄₅, पात्रेषु लब्धेषु वै E (26d) श्रद्धादानं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, दत्त्वादानं E (27a) यशः] C₄₅K₇E, यश C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ • सुखकराः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇^{ac}E, सुखकर K₇^{pc} • ख्यातिमतुल्यां] em., ख्यातिश्च तुल्यं C_ΣK₈₂K₁₀K₇E • लभेत्] C_ΣK₈₂K₁₀, भवेत् K₇E

दानादेव निर्गहणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।
दानादूर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेत्
दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७ ॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्
दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राट्त्वहीमण्डले ।
दानादेव सूरूपयोनिसुभगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

(27b) निर्गहणं] $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}E$, निर्हणं C_{94}^{ac} , निर्वहणं $C_{45}K_7$, निर्हण K_{10} • ०गणे
आनन्ददं सौख्यदम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०गणै आनन्ददं सौख्यदम् C_{02} , ०गणैश्चान-
न्दसौख्यप्रदम् E (27c) दानादूर्जयता] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, दानादूर्जयतां K_{82} , दानाहुं E
• प्रसादं] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, प्रासादं K_{82} • सौभाग्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, सौगाग्य C_{45} ,
सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेत्] $C_{45}E$, दानं लभेत् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (27d)
दानादेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, दानादोव C_{02} • ०नियतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०नियत
 C_{02} (28a) शक्रलोकसकलं] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, शत्रुलोकसकलं K_{82} , शक्रलोकमतुलं E •
दानाज्जं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, दाना जं C_{94} , दानार्जं C_{45} (28b) दानादेव] $C_{94}C_{02}$
 $K_{82}K_{10}K_7E$, दानेदेव C_{45} • महीं समस्त] conj., महीसमासु $C_{45}C_{02}$, महीं समांसु
 $C_{94}K_{82}K_7$, मही समस्त K_{10} , महीयसां स E • सम्राट्त्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, संम्राट्त्वं
 C_{45} (28c) सूरूपं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, स्वरूपं K_{10} • ०योनिसुं] $K_{10}E$, ०योनिस्सुं
 C_{94} ०योनिः सुं $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$ • ०भगश्चं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$, ०भग चं $C_{45}K_{82}E$ •
०न्द्राननो] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, ०न्द्रानने $C_{02}K_{10}$, ०न्द्राननौ K_7 • वीक्ष्यते] $C_{45}C_{02}$, वीक्षते
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, विक्षते E (28d) निःसंशयम्] $C_{94}C_{45}K_7$, निःसंशयः C_{02} , निःसं-
शयः $K_{82}E$, निःसंशयः K_{10} (Colophon) ०प्रशंसाध्यायः सप्तमः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$
 K_7 , ०प्रशंसाध्यायः समाप्तः C_{45} , ०प्रशंसा सप्तमोऽध्यायः E

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।

शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥८:१॥

शैवं तत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।

अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥८:२॥

संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।

पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥८:३॥

पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।

अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥८:४॥

स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 204r-205v, C₄₅ ff. 210v-211v, C₀₂ ff. 280v-282r, K₈₂ ff. 11v-13r, K₁₀ exp. 53 (lower) - 54 (lower), K₇ ff. 219v-221r, P₅₇ exp. 426-428, K₄₁ ff. 213r-214v, E pp. 603-606 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) °स्वाध्यायनं] Σ, °स्वाध्ययनं K₇ (1b) °मुत्र] Σ, °मूत्र K₄₁ E • °र्थिना] Σ, °र्थिनां K₁₀ (1c) शैवं] Σ, शैलं C₀₂ • सांख्यं] C₉₄ C₄₅ K₇ P₅₇ K₄₁ E, शांख्य C₀₂, सांख्यं K₈₂ K₁₀ (1d) स्मार्तं] Σ, स्मार्त C₀₂ K₁₀ • भारतसंहिताम्] Σ, भारतसंहिताः K₈₂, भारतसंहितां K₇ (2a) शैवं] K₄₁ E, शैवे C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇, शैवै C₄₅ P₅₇ • तत्त्वं] Σ, °तत्त्व P₅₇ (2b) शैव°] P₅₇, शैवः C₉₄ C₄₅ K₁₀ K₇, शैवाः C₀₂ K₄₁ E, शैवा K₈₂ • °द्वये] Σ, °ये C₄₅ (2d) °सारसमुच्चयम्] Σ, °सारं समुच्चयम् K₈₂, °सारं समुच्चयं K₁₀ (3a) संख्यातत्त्वं तु] K₈₂ K₇ P₅₇ K₄₁, संख्यात्त्वं C₉₄, संख्यातत्त्वं C₄₅, शाङ्खातत्त्वं तु C₀₂, सख्यतत्त्वन्तु K₁₀, संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] Σ, सख्येषु K₁₀ (3c) °तत्त्व°] Σ, °तत्त्वा° C₄₅, om. K₁₀ (4c) अधोर्ध्व°] Σ, अधोर्ध्व K₁₀ • °मध्य°] Σ, °मध° C₀₂ (4d) यत्नतः] Σ, यत्नत K₁₀ • सम्प्रवेशयेत्] Σ, सम्प्रबोधयेत् E (5a) स्मार्तं वर्णा°] C₉₄, तस्मार्तम् वर्णा° C₄₅, स्मार्तवर्णा° C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ K₄₁ E, स्मार्तं वर्णा° P₅₇ (5b) धर्म°] Σ, धर्म C₀₂ • °वर्तनम्] Σ, °वर्तनं P₅₇, °वर्तन E

अष्टमोऽध्यायः

[स्वप्नघातम्]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥८:११॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।
स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥८:१२॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्टमूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।
सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥८:१३॥

[कवकव्रतम्]

कवकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।
साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥८:१४॥

[श्चानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते धुनदं सदा ।
तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥८:१५॥

✧

12cd cf. PadmaP 1.13.395cd: परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

✧

(11a) स्वप्नघा०] Σ, स्वप्नजा० P₅₇^{ac} (11b) पण्डितैः] Σ, पण्डितैः C₀₂, पण्डितैः K₇ (11c) रमन्ते] Σ, रमक्षन्ते K₄₁ (11d) प्रक्षरते] Σ, प्रस्खलतस् E • ततः] Σ, तत C₀₂ (12a) दिवाशयं न] C₂P₅₇K₄₁E, दिवाशयेन्न K₈₂, दिवासयानं K₁₀, दिवाशायां K₇ (12b) नित्यं] Σ, नित्य K₁₀ • ०परेण तु] Σ, ०परेण तु C₉₄, ०परेण च C₀₂ (12c) ह्येताः] K₇, ह्येता C₂K₈₂K₁₀P₅₇K₄₁E (12d) स्त्रियो] Σ, स्त्रियो E • ०कीर्तिताः] Σ, ०कीर्तिता K₇ (13ab) मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत०] C₂K₈₂K₇P₅₇, मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत० K₁₀, मार्जारकवकश्चानगोमहीवेक० K₄₁, मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E (13c) ०विष्ट०] Σ, ०विष्टा० E • ०मूत्रं] Σ, ०मूत्र० C₄₅K₁₀ (13e) ०मोदन्ति] Σ, ०षादन्ति E (14a) तपोधन] Σ, तपोधनः K₇, तपोधनम् K₄₁E (14c) साधयेच्च] Σ, साधये च C₄₅ • मनस्तुष्टिं] Σ, मनस्तुष्टि० C₄₅C₀₂ (14d) ०साधन०] Σ, ०सान० K₇ (15a) मूत्रविष्टे न] Σ, मूत्रविष्टे च E (15b) धुनदं] Σ, श्वानदः K₈₂, छादनं E (15c) शर्वः] Σ, सर्वः C₄₅K₁₀, सव्वः C₀₂

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।
भीमस्तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥८:१६॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।
क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥८:१७॥

व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।
स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥८:१८॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।
उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥८:१९॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।
भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥८:२०॥

[अन्तरान्नम्]

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।

- (16a) °वर्चो] Σ , °वच्चो $C_{45}K_{82}$, °वर्चा E (16b) गोव्रतिको] Σ , °तिको C_{94}
(16c) भीमस्तु०] $C_{02}K_{10}E$, भीमतु० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$, भिमस्तु० K_{41} (17a) कु-
द्दालैर्दारयन्तो] $K_{82}P_{57}E$, कुद्दालैर्दारयन्तो C_{94} , कुद्दारै दारयन्तो C_{45} , कुद्दारै दारयन्ता
 C_{02} , कुद्दालै दारयामास K_{10} , कुद्दालै दारयन्तो K_7 , कुद्दालै द्द्वारयन्तो K_{41} (17b)
] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, कीटकोटीशतैरपि $C_{02}K_{41}E$ (17d) °व्रतः] Σ , °व्रत K_7
(18b) जितेन्द्रियः] Σ , द्विजेन्द्रियः K_{10} (19a)] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}^{pc}$, शेषाणाम-
न्तराणाञ्च $C_{02}E$, शेषान्नमन्तरान्नं च K_{82} , शेषान्नमरान्नं च P_{57}^{ac} , शेषाणमन्तराणाञ्च K_{41}
(19b) नक्तायाचित०] Σ , नक्तायाचित० K_7 • च] Σ , वा E (19cd) पञ्चैत-
त्क०] Σ , पञ्चैते क० C_{02} (20a) °शेषं] Σ , °शेषां C_{45} (20d) विघसाशनः]
 $C_{94}K_{82}K_{10}$, विघसासनम् C_{45} , विघसाषिनः C_{02} , विघसाशनः K_7 , विघसाशनः P_{57}^{pc} ,
घसाशन P_{57}^{ac} , विघसासनः K_{41} , विषसासनः E (21a) अन्तरा प्रातराशी] em.,
अन्तरा प्रान्तराशी $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, अन्तरा क्रन्तराशी K_{10} , अन्तरा प्रात्तराशी P_{57} , अ-
न्तमा प्रान्तराशी च K_{41} , अन्तसम्प्रान्तराशी E (21b) सायमाशी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$
 K_7P_{57} , सायमाशीन् C_{94} , नायमाशी K_{41} , नियमाशी E

अष्टमोऽध्यायः

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥८:२१॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥८:२२॥

[अयाचितान्नम्]

अनारभ्य य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥८:२३॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥८:२४॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥८:२५॥

✧

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥

✧

(21c) °वासी भवति] Σ , °वासी च भवति C_{02} (21d) कदाचन] Σ , कदाचनः C_{02} (22a) भोजनं] Σ , नोजनं K_7 (22b) च] Σ , तु C_{45} , om. K_{82} • भोजयेत्] Σ , कारयेत् K_{10} (22c) °वेले च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}P_{57}K_{41}$, °वेला च C_{45} , °वेलो च K_7 , °वेले व E (22d) °धर्मं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$, °धर्मसमीहता $C_{02}K_{10}$, °धर्मसमीहिता K_{41} , °धर्मः समीहितः E (23a) अनारभ्य य] conj., अनारम्भस्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$ (23b) कुर्यान्नि°] Σ , कुर्या नि° K_7 (23c) परैर्दत्तं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$, परै दत्तञ्च C_{02} , परै दत्तन्तु K_{10} , परैर्दन्तन्तु K_7E (23d) तमयाचि°] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, नमयाचि° $P_{57}^{ac}K_{41}$, तमयाचि° P_{57}^{pc} (24a) भक्ष्यं] Σ , भक्ष्य K_{82} (24c) काङ्क्षेन्नो°] Σ , काङ्क्षे नो° C_{02} • °युञ्जीत] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{41}$, °युञ्जत C_{94} , °युञ्जीत C_{45} , °भुञ्जीत K_7 , °भुञ्जीत $P_{57}E$ (24d) °वासः स] C_{Σ} $K_{82}P_{57}E$, °वास स K_{10} , °वासस्य K_7 , °वासः स K_{41} (25a) °पारुष्य°] $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, °संभिन्ना C_{02} , संभिन्ना K_{41} , °याभिन्ना E (25b) °तीक्ष्णवाग°] conj., °स्पृष्टवाग° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, पृष्टवाक° $C_{02}K_{41}$, पृष्टेवाक° E (25c) मौनपञ्चक°] $C_{94}C_{45}K_{10}$, मौनं पञ्चक° $C_{02}K_{82}K_7K_{41}E$, मौनम्पञ्च° P_{57} • °त्येत°] Σ , °त्ये° P_{57}^{ac} (25d) °रयेन्नि°] Σ , °रयन्नि° E

वृषसारसंग्रहे

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।
अनर्थाप्रियवाक्यं यत् तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥८:२६॥

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।
अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥८:२७॥

[पारुष्यम्]

मृतमाता पिता चैव हानि स्थानं कथं भवेत् ।
भुङ्क्ष्व कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥८:२८॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।
एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥८:२९॥

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।
असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥८:३०॥

(26a) °दृष्टं च] Σ , दृष्टञ्च C₀₂ (26b) धर्माच्चापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, ध-
र्मश्चापि C₀₂K₄₁, धर्म चापि E • बहिष्कृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇, बहिष्कृतः C₀₂E,
नहिष्कृतं K₁₀, बहिष्कृतं: K₄₁ (26c) अनर्था°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, अनर्थ°
C₀₂K₄₁E (26cd) °वाक्यं यत्तन्मि°] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇K₄₁, वक्तार तं मि° C₀₂, वा-
क्य यत्तन्मि° K₁₀, वाक्यं यन्तन्मि° K₇E (26d) स्मृतम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇K₄₁
E, स्मृतः C₄₅ (27a) परश्रीं ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇, परस्त्री ना° C₀₂K₄₁E, पर-
स्त्रीन्ना° K₁₀, परस्त्री श्री ना° K₄₁ • °भिनन्दन्ति] Σ , °भिनन्ति C₄₅, °भिन्नन्दन्ति
C₀₂ (27b) परस्यैश्वर्य°] Σ , परसैश्वर्य° C₄₅ (27c) °दर्शना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇
P₅₇E, °दर्शना° C₀₂, °दर्शनां K₁₀, °दर्शना° K₄₁ (27d) पिशुनः] Σ , पिशुन
C₀₂ (28a) मृत°] Σ , मृता P₅₇^{pc} (28b) °स्थानं] Σ , °स्थान C₄₅C₀₂ (28c)
भुङ्क्ष्व] K₇P₅₇, भुत्त्व C₉₄, भुत्वा C₄₅C₀₂, भुक्ष K₈₂, भुक्ष K₁₀, भुक्त K₄₁, भुक्ता E •
कामममृष्टानां] C₉₄K₈₂K₇P₅₇E, काममसृष्टानां C₄₅, कामसुसमृष्टानां C₀₂, कामसुमृ-
ष्टाना K₁₀, पारुष्यमृष्टाना K₄₁ (29a) स्फुटसे] Σ , स्फुटय K₁₀ (30a) °युद्धं]
 Σ , °युद्धश E (30b) °कथ°] K₁₀K₇, °कष° C₅K₈₂P₅₇, °कर्ष° K₄₁E (30cd)
पञ्चैतत्की°] Σ , पञ्चैते की° K₁₀, पञ्चैतत्की° K₇ (30d) मे] Σ , ते E

मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।
 अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥८:३१॥
 यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।
 जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥८:३२॥
 तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं
 वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति ।
 वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
 शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥८:३३॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
 आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ॥८:३४॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।
 भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥८:३५॥

(31a) कार्यं] Σ , कार्या K_{10} (31b) वाक्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}E$, वाक्यं $C_{02}K_{10}$
 K_{41} • ०सौभाग्यं] Σ , ०सौभार्यं C_{45} (31c) ०भिन्नं] Σ , ०भिन्न C_{02} , ०दिग्धं
 E (32b) दूषितः] Σ , दूषित C_{02} , भूषितः E (32c) जन्मे जन्मे] $C_{45}C_{02}K_{82}$
 $K_{41}E$, जन्म जन्म $C_{94}K_{10}K_7P_{57}$ • दुर्गन्धो] $C_{94}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, दुर्गन्धो C_{45} , दुर्गन्धा
 C_{02} , दुर्गन्धो K_{82} , दृगन्धो E (33a) तस्मान्मौ०] $C_{02}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$, ० त्मौ० C_{94} ,
 तस्मात्मौ० $C_{45}K_{82}$ • सदैव] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}E$, सदैव $C_{02}K_7K_{41}$, सुदैत्य K_{10} • कुर्वीत
 यो निश्चितम्] $C_{94}C_{45}K_7P_{57}K_{41}E$, कुर्वन्ति येन्निश्चितम् $C_{02}K_{82}$, कुर्वन्ति योन्निश्चित
 K_{10} (33b) अलङ्घ्यता च] Σ , अलङ्घ्यताञ्च $C_{02}K_7K_{41}E$ • सर्वा सभां] $C_{94}K_{82}P_{57}$
 $K_{41}E$, सर्वा सभा $C_{45}K_7$, सर्वः सभान् C_{02} , सर्वा सुभा K_{10} (33c) वक्त्राच्चोत्पलग-
 न्धमस्य] $C_{94}C_{45}K_7P_{57}K_{41}$, वक्त्रं चोत्पलगमस्य C_{02} , वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{82} , वक्त्रं
 चोत्पलगन्धमस्य K_{10} , वक्त्राश्चोत्पलगन्धमस्य P_{57}^{pc} , वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य E (33d)
 ०सहस्रशो] Σ , ०सहस्राशो C_{45} • ०मलम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, ०मलः $C_{45}C_{02}K_{41}$
 E (34a) पञ्चविधं] Σ , पञ्चवि C_{45} (34b) यथातथम्] Σ , ० तथम् C_{94} (34c)
 आग्नेयं] Σ , आग्नेये K_{10} • वारुणं] Σ , ब्राह्मणं $K_{41}E$ • ब्राह्म्यं] Σ , ब्रह्म्यं K_7 (35a)
 स्नानं] Σ , स्नाना K_{82}^{ac} (35b) ०गुणं] Σ , ०गुणं K_7

अष्टमो ऽध्यायः

त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥८:४१॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।

तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥८:४२॥

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् ।

स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥८:४३॥

इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र

निगदित तव पृष्ठः सर्वलोकानुकम्प्य ।

सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्

न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥८:४४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

(42d) ०क्तं] Σ, ०क्त K₁₀ (43b) तनुम्] Σ, तनं K₇ (43c) दिव्यं] Σ, दिव्य
K₁₀K₄₁ (43d) जगदादि०] Σ, गजदादि० C₄₅ (44a) ०भागः] Σ, ०भागं K₇
(44b) निगदित तव] E, निगदितस्तव C_ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇K₄₁ (unmetr.) • ०कम्प्य]
C₉₄, ०कम्प C₄₅C₀₂K₈₂K₇P₅₇, ०कम्पः K₁₀, ०कम्प्यः K₄₁E (44c) ०पहारी] C₄₅
C₀₂K₁₀, ०पहारि C₉₄K₇(unmetr.), ०प्रहारि K₈₂P₅₇K₄₁, ०पहारे E • ०पञ्चाशदेतन्]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀^{pc}K₇P₅₇, ०पञ्चाशमेतन् C₀₂K₄₁E, ०पञ्चादेतन् K₁₀^{ac} (44d) पुनर्जन्म]
C₀₂K₁₀, पुनर्जन्म C₉₄K₈₂K₇P₅₇K₄₁E, पुनर्जर्म C₄₅ (Colophon) इति वृषसार-
संग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P₅₇, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामा-
ध्याय अष्टमः C₉₄K₈₂K₄₁, om.C₄₅, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः
C₀₂K₁₀, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाऽष्टमः K₇, इति वृषसारसंग्रहे नि-
यमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।
तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥९:१॥

विगतराग उवाच ।
त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।
किञ्चिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥९:२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।
अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥९:३॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

✧

3cd ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.9-10: एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयो गुणाः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयो ऽग्नयः ॥ परस्परान्वया ह्येते परस्परमनुव्रताः । परस्परेण वर्तन्ते प्रेरयन्ति परस्परम् ॥ ≈ VāyuP 1.5.16-17ab ≈ LiñP 1.70.78-79

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 205v-207r, C₄₅ ff. 211v-212v, C₀₂ ff. 282r-283v, K₈₂ ff. 13r-14v, K₁₀ exp. 54 (lower) - 55 (lower), K₇ ff. 221r-222v, E pp. 606-609; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

(1a) त्रिकाल०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, त्रिष्काल० C₀₂ • ०भेदेन] C_ΣK₈₂K₁₀^{pc}K₇E, ०भेदेन K₁₀^{ac} (1b) भिन्नं] C_ΣK₈₂K₇E, भिन्न K₁₀ (1c) तस्मात्त्रि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, तस्मा त्रि० C₀₂K₇ (2a) ०काल्यम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E, ०कालम् C₉₄K₇ (2ab) किं ज्ञेयं त्रै०] C₉₄K₇, विज्ञेयं त्रै० C₄₅K₈₂K₁₀E, किं ज्ञेयमत्रै० C₀₂ (2b) ०धातुक०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०धायुक्त० E (2c) किञ्चि०] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विकिञ्चि० C₄₅^{ac} (eyeskip to 9.5) • ०वेह] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०तद्वि E (2d) कथयस्व] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, क- ० ≈ C₉₄ (3a) ०काल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०काल्य C₀₂ • ०गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०गुण C₀₂ (4a) सत्त्वं] C_ΣK₈₂K₇E, सत्त्व K₁₀ • रजस्त०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, रजत० E (4b) रजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, रज० C₀₂K₁₀E • सत्त्वं तमस्तथा] C₉₄K₈₂K₇, सत्त्वं तमस्तथा C₄₅, सत्त्वस्तमस्तथा C₀₂K₁₀, सत्त्वतमस्तथा E

नवमो ऽध्यायः

तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥९:४॥

सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।

तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥९:५॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।

तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥९:६॥

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।

एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥९:७॥

विगतराग उवाच ।

केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।

चिह्नमेषां पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥९:८॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।

मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥९:९॥

4d ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.11ab : अन्योन्यं मिथुनं ह्येते अन्योन्यमुपजीविनः ≈ VāyuP 1.5.17cd
≈ LīnP 1.70.80ab

(4c) तमः सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, तमसत्त्व० C₀₂, तमः सत्त्व० K₁₀E • रजश्चैव]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, रजःश्चैव C₄₅ (4d) स्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, om. C₀₂
(5a) षण्णू] corr., षण्णु C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (5b) राजसः कमलोद्भवः] C₄₅C₀₂K₈₂
K₁₀K₇E, {राज} ~ ~ ~ ~ ~ C₉₄ (5cd) तामसो भगवानीशः सकलं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
K₇E, ~ ~ ~ ~ ~ सकलम् C₉₄ (6a) सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, सत्त्व C₀₂K₇ •
वर्णाभं] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, ववर्णाभ C₀₂, ववर्णाभं K₈₂ (6c) भं] C_ΣK₈₂K₁₀
K₇, भं E (7a) जलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, रजं C₀₂, ज्वाल K₁₀ • रजो ऽङ्गारं] C₉₄
C₄₅K₈₂K₁₀K₇, रङ्गोद्भारन् C₀₂, रजोद्भारन् E (7d) देहिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E,
देहिना C₄₅ (8b) गुण०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, om. C₉₄ (8c) षां पृथक्त्वेन] C_Σ
K₈₂K₁₀E, षा पृथक्केन K₇ (9c) भिजानन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, भिजानान्ति
C₀₂ (9d) जानन्ति] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅^{ac}

ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।
अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥९:१०॥

स्वर्गेऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।
मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥९:११॥

[सात्त्विकोत्तमाः]

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।
सोमोऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥९:१२॥

[सात्त्विकमध्यमाः]

रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।
ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥९:१३॥

[सात्त्विकाधमाः]

तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।
रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥९:१४॥

[राजसोत्तमाः]

(10a) ऊर्ध्वगो नित्य] conj., ऊर्ध्वाङ्गो नित्य० $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}E$, ऊर्ध्वाङ्गो नित्य० K_{82}^{ac} , ऊर्ध्वगो सित्य० K_{10}^{ac} , ऊर्ध्वगो सत्य० K_{10}^{pc} , उर्ध्वाङ्गो नित्य० K_7 • ०सत्त्व०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०सत्य० $C_{02}E$, ०नित्य० K_{10} (10b) मध्यगो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, मध्यमो E • ०वृतः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०वृतम् E (10c) ०गतिस्तमो०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०गतिस्तमो० $C_{45}C_{02}$ (11c) मानुषेषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, मानुषेषु C_{45} , मानुषेषु K_7 • तिर्येषु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, तिर्येषु E (11d) ०स्त्रयः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०स्त्रयः C_{45}^{ac} (12b) धर्म इन्द्रः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, इर्म इन्द्र C_{45} , धर्मरिन्द्र० E (12c) अग्निर्वरुणः] $C_{94}K_{82}K_7$, अग्नि वरुण $C_{45}C_{02}K_{10}E$ (12d) दश] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, दशः E • सत्त्वोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, सत्त्वोत्तमाः C_{45} , सत्त्वोत्तमाः K_7 (13ab) ०दित्या वसुसाध्या] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०दित्या वसुसाध्या C_{94} , ०दित्य वसुसाध्या C_{02} , ०दित्य वसुसाध्याः वि० E (13b) विश्वेश०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०श्वेश C_{94} , विश्वेशि० C_{02} (13d) दशैते] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, दशैतेते C_{45}^{ac} (14a) ग्रहाः सुरा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ग्रहास्वराः C_{02} , ग्रहाऽसुरा E (14b) गन्धर्वाः] $C_{94}K_{10}K_7E$, गन्धर्वा $C_{45}K_{82}$, गन्धर्वाः गन्धर्वा C_{02} (14c) ०पिशाचाश्च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०पिशाचाश्च K_7 (14d) दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, दशैते C_{45} • सात्त्विका०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, सत्त्विका० C_{45}

नवमो ऽध्यायः

ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथि विज्ञानी ।

राजा मन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥९:१५ ॥

[राजसमध्यमाः]

सूतो ऽम्बष्ठवणिश्चोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।

वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥९:१६ ॥

[राजसाधमाः]

चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्तपुनीलिकाः ।

नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥९:१७ ॥

[तामसोत्तमाः]

गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।

सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥९:१८ ॥

[तामसमध्यमाः]

अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।

उष्ट्ररङ्कुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥९:१९ ॥

17c = UMS 2.10a, 2.20a = UUMS 2.31c

(15b) ०विज्ञानी] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०विज्ञकौ E (15c) राजा] em., राज० C_ΣK₈₂K₁₀K₇E • ०मन्त्री व्रती] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०मन्त्रि व्रतो E (15d) राजसो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, रामसो C₄₅ (16a) सूतो ऽम्बष्ठ०] corr., सूतो ऽष्ट० C₉₄, सूतम्बष्ठ० C₄₅, सूतोन्वष्ठ० C₀₂, सूतोत्वष्ठ० K₈₂, सूतोत्वष्ठ० K₁₀K₇, सूतो ऽम्बष्ठ० E • ०वणिश्चो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०वणिश्चो E (16b) शिल्पि०] K₁₀, शिल्पि० C_ΣK₈₂K₇E • मागधाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, मागधा C₀₂ (16c) वेणवैदेहकामात्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, वैणवेदेहकामात्या C₄₅, वेणवैदेहकामात्या K₇, वेणवैदेचकौ मात्या E (17a) ०कृत्कोली] C_ΣK₁₀K₇, ०ककोली K₈₂, ०कृत्काली E (17b) ०नीलिकाः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०तीलिका E (17c) ०मुष्टिक०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०मौष्टिक० C₀₂ • ०चण्डाला] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०चाण्डालः E (17d) दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, दशैते C₄₅ (18a) ०गवया] C_ΣK₈₂K₇, ०गवय K₁₀, ०गवयो E (18b) ०चामर०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०वानर० C₀₂E, ०वानर० K₁₀ (18c) ०वराहा०] C_ΣK₈₂K₇, ०वराह० K₁₀E (18d) तामसोत्तमाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, तामशोत्तमः C₄₅, तमसोत्तमाः E (19a) ०महिष्याश्च] C_ΣK₈₂K₇E, ०महिष्या च K₁₀ (19c) उष्ट्र०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, उष्ट्र० C₀₂, दंष्ट्रि० E • ०शशगण्डा] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०शगण्डाश्च E (19d) तममध्यमाः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, तमध्यमाः C₉₄

वृषसारसंग्रहे

[तामसाधमाः]

ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।

सूकरश्चानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥९:२०॥

[तमसात्त्विकाः]

क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासवारुण्डसारसाः ।

चक्राहशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२१॥

[तमराजसाः]

बलाकाः कुक्कुटाः काकाश्चिल्ललावकतित्तिराः ।

गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥९:२२॥

[तामसाधमादि]

कोकिलोलूककञ्जल्यकपोताः पञ्च एव च ।

शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥९:२३॥

मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।

- (20b) ंगर्दभाः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ंगर्दभः E (20c) सूकर०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, सुखर० C_{45} (20cd) ंगोमायुर्द०] $C_{\Sigma}K_7E$, ंगोमायु द० $K_{82}K_{10}$ (20d) ंशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ंशेते C_{45} (21a) क्रौञ्च०] E, क्रौञ्च० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ (21b) ंसारसाः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ंसारसा K_7 (21c) ंहशुकमायूरा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, ंङ्ग० C_{94} , ंङ्गशुकमायूरा E (21d) दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, दशेते C_{45} • तमसात्त्विकाः] $C_{02}K_7E$, तमसात्त्विकाः $C_{94}K_{10}$ (unmetr.), नमः सात्त्विकाः C_{45} (unmetr.), तमःसात्त्विकाः K_{82} (unmetr.) (22a) बलाकाः] corr., बलाका $C_{94}K_{82}K_7$, बलाक० $C_{45}C_{02}K_{10}E$ (22ab) कुक्कुटाः काकाश्चि०] corr., कुक्कुटकाकाश्चि० $C_{94}C_{45}$ (unmetr.), कुक्कुटा काकाश्चि० $C_{02}K_7$, कुक्कुटकाकाश्चि $K_{82}K_{10}$, कुक्कुटो काका चि० E (22b) ंतित्तिराः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, ंतित्तिराः K_7 , ंतित्तिरिः E (22c) गृध्र०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, गृध्र० K_7 (23a) कोकिलो०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, कौकिलो० C_{45} • ंकञ्जल्य०] em., ंकिञ्जल्य० $C_{94}C_{02}K_{82}$, ंकिञ्जल्क० $C_{45}K_{10}K_7E$ (23b) च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, चः K_7 (23c) शारिकाश्च] corr., शारिका च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, शारिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr., कुलिङ्गा च $C_{94}K_{10}E$, कुलिङ्गा च $C_{45}C_{02}K_7$, कुलिकां च K_{82} (24a) ंगोहनक्राश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ंगोहनक्रा च C_{02} , ंगोहनक्राश्च K_{10} (24b) ऋक्षाश्च] conj., ऋषा च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • तमसात्त्विकाः] E, तमसात्त्विकाः C_{94} , तमःसात्त्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K_7

कच्छपशिशुकुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।
 शङ्खशुक्तिकशम्बूकाः कवय्यस्तमतामसाः ॥९:२४ ॥
 चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
 वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२५ ॥
 जाम्बीरलकुचाग्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
 निम्बनीपो †ध्रुवावश्च† दशैते तमराजसाः ॥९:२६ ॥
 वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
 मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२७ ॥
 भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।

(24c) °शिशु°] em., °शुशु° C_ΣK₈₂K₁₀K₇E • °कुम्भीर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
 °कुम्भीरा C₀₂E (24d) °मण्डूका°] C_ΣK₈₂K₇, °मण्डूक° K₁₀, °मण्डुका° E
 (24e) शम्बूकाः] corr., °शम्बूका C_ΣK₈₂K₁₀E, °सम्बूकाः K₇ (24f) °कव-
 य्य°] conj., °कवन्ध्या° C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, °कवन° K₁₀^{ac} • °मतामसाः] C₄₅E, °म-
 स्तामसाः C₉₄C₀₂K₇ (unmetr.), °मःतामसाः K₈₂K₁₀ (unmetr.) (25a) °गरु°]
 C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °गुरु° E (25c) °बिल्वा] C₉₄C₄₅K₈₂E, °बिल्व C₀₂K₁₀K₇ (25d)
 दशैते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, दशै C₀₂ • तमसात्त्विकाः] E, तमस्सात्त्विकाः C₉₄ (u-
 nmetr.), तमःसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) (26a) जाम्बीर°] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E, जम्बीर° C₀₂ (26b) °दाडिमा°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, °दाडिमा° C₀₂,
 °दाडिहा° K₈₂ (26c) °नीपो] C_ΣK₈₂K₁₀E, °नीपौ K₇ • ध्रुवावश्च] C₉₄^{ac}C₄₅C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇, ध्रुवावश्च C₉₄^{pc}, ध्रुवावश्च E (26d) दशैते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ° = ° C₉₄
 (27a) वृक्षवल्ली°] C_ΣK₈₂K₇E, वृक्षवल्ली K₁₀ (27b) °त्वक्सारतृण°] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀, °त्वक्सारस्तृण° C₀₂E, °त्वक्सारतृण° K₇ (unmetr.) (27c) मीरजाश्च]
 corr., मीरजा च C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, मीनजा च C₄₅ (27d) तमसात्त्विकाः] K₇
 E, तमस्सात्त्विकाः C₉₄, तमःसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.), तमःसाधिकाः K₁₀
 (unmetr.) (28a) पतङ्गाश्च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पतङ्गानां E (28b) क्रिमिकीटजलौ-
 कसः] C_ΣK₈₂, क्रिमिकीटजलौकसः K₁₀, क्रिमिकीटजलौकाः K₇, क्रिमिकीटज-
 लौकसां E

यूकोदंशमशानां च विष्टाजास्तमसात्त्विकाः ॥९:२८॥

दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।

शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥९:२९॥

कामतृष्णारतिघूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।

निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥९:३०॥

हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्रीभयालसाः ।

क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥९:३१॥

लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।

प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥९:३२॥

बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।

स्पृहा ईर्ष्या प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥९:३३॥

- (28c) यूकोदंशमशानां च] C₉₄, यूकोदंशमशानाञ्च C₄₅K₈₂, यूकोदंशमसकानाञ्च C₀₂ (unmetr.), यूकोदंशमसानान्तु K₁₀, यूकोदंशमशानाञ्च K₇, यूकोदंशमशानाञ्च E
(28d) विष्टाजास्तमसात्त्विकाः] corr., विष्टाजास्तमसात्त्विकाः C₉₄ (unmetr.), विष्टाजास्तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.), विष्टाजास्तमसात्त्विकाः K₁₀ (unmetr.), विष्टाजास्तमसात्त्विकाः K₇ (unmetr.), विष्टाजास्तमसात्त्विकाः E (29b) ज्ञानं] C₉₄C₀₂K₁₀E, ज्ञानं C₄₅K₇, ज्ञानं K₈₂ • मौनं] C₉₄C₁₀K₇E, मौनं K₈₂ • क्षमा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, क्षमाः C₄₅K₁₀ (29c) शीलं च] C₉₄K₈₂K₇, शीलं K₁₀, शीलं च E • नाभिमानं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, नाभिमानं E (30a) मानो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, मानो C₀₂ (30b) युद्धं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, युद्धं E • स्पृहा] C₉₄K₈₂K₇E, स्पृहा K₁₀ (30c) निर्घृणाः] C₉₄, निर्घृणा K₈₂E, निर्घृणाः K₁₀K₇ (30d) राजसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, राजसेषूत्तमा C₀₂, राजसेषूत्तमा E (31a) सूयां] C₉₄K₈₂K₇E, सूयां K₁₀ • मूढं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, मूढं C₄₅K₁₀ (31b) तन्द्रीं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, तन्द्रीं E (31c) क्रोधो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, क्रोधं E (31d) तामसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तामसेषूत्तमा C₀₂, तामसेषूत्तमा E (32b) योगे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, योगे C₉₄ (32c) विरागी च] C₉₄K₁₀E, विरागी K₈₂, विरागी च K₇ (33a) बालको] C₉₄K₈₂K₁₀E, बालको K₇ • निपुणो] E, निपुणो C₉₄K₈₂K₁₀, निपुणो K₇ (33c) ईर्ष्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ईर्ष्या C₄₅E • प्रलापी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, प्रलापी C₀₂ (33d) राजसं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, राजसं E

नवमो ऽध्यायः

उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥९:३४ ॥

[आहारस्त्रैगुण्ये]

विगतराग उवाच ।
केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥९:३५ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥९:३६ ॥

अत्युष्णमाम्ललवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
राजसश्रेष्ठ-आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥९:३७ ॥

(34a) आलसो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, अलसो C_{45} (34b) क्रूरस्त०] $C_{94}C_{45}K_{82}$,
क्रूरत० $C_{02}K_7E$, क्रूरस्त० K_{10} • निर्दयः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, निर्दयाः K_7 (34c)
क्रोधः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, क्रोध० C_{45} • पिशुन] E , पिशुनो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • च] C_{Σ}
 $K_{82}K_7E$, om. K_{10} (34d) गुण०] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, गु० C_{45}^{ac} (35ab) केन
चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, $\sim \sim$ देहिनाम्
 C_{94} , केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम् K_{10} (35c) पृथक्त्वेन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$,
पृथक्केण K_7 (35d) धन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, धनः K_7 (36a) कीर्तिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$
 K_7 , किर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब०] K_7 , सुखं प्रीतिब० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, सुखप्रीति ब०
 C_{02} , सुखं प्रीतिव० E (36b) रोग्य०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, रोग्यं C_{45} (36c)
हृद्य०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, हृद० E • रसं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, रस C_{02} , रसः K_{10} , रसां
 K_7 , रसा E • स्निग्ध] $C_{\Sigma}K_7E$, स्निग्धं K_{82} , सन्दिग्धः K_{10} (36d) आहारः]
 $C_{94}^{pc}K_{10}K_7E$, आहार $C_{94}^{ac}C_{45}C_{02}K_{82}$ • सात्त्विकप्रियः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, सात्त्विकप्रिया
 C_{02} , सात्त्विकप्रिय K_{10} , सात्त्विकः कियाः E (37a) म्ल०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, म्ल० E
• म्लवणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, म्लक्षणं C_{45} (37b) तीक्ष्णं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$,
तीक्ष्णः C_{94} , स्तीक्ष्णं E • विदाहि च] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, \sim विदाहि च C_{94} , विदाहिक C_{02}^{pc} ,
विदाहिकः $C_{02}^{ac}E$ (37cd) राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः] $C_{45}K_{82}K_7$, $\sim -$
 $\sim \sim$ C_{94} , राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C_{02} , राजसः
श्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः K_{10} , राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकाभयप्रदः E

अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
आमयारसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥९:३८॥

[गुणातीतम्]

विगतराग उवाच ।
गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥९:३९॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥९:४०॥
ईर्षाद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्रये ।
स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥९:४१॥
तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥९:४२॥

✧

40ab ≈ PadmaP 1.19.337ab : आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति 40 cf. BhG 6.32 :
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो ऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ 41ab cf.
VSS 11.51ab : न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत cf. BhG 14.25 : मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो
मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ cf. BhG 12.13 : अद्वेष्टा सर्वभूतानां
मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ 42 cf. BhG 14.24cd-25 :
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वार-
म्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

✧

(38a) अभक्ष्यामेध्यपूती च] em., अभक्ष्यमेध्यपूती च C_ΣK₈₂, अभक्ष्यमेध्यपूती च
K₁₀, अभक्ष्यामेध्यपूती च K₇, अभक्ष्यमद्यपूती वै E (38c) आमया०] conj., आयाम०
C_ΣK₈₂K₁₀K₇, आयाम० E (38d) ०मस०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०मसः C₀₂E •
०प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०प्रियाः C₀₂ (39a) ०तीतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०तीत
C₀₂K₁₀ (39b) ०गम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०गः C₀₂ (39c) ०बद्धानां] C₉₄C₀₂
K₈₂K₁₀K₇, ०बद्धानां C₄₅, ०बद्धानामो E (40a) ०भूतानि] C_ΣK₁₀K₇E, ०भूतां K₈₂
(40b) सम्यक्प०] C_ΣK₁₀K₇E, सम्यत्प० K₈₂ (40c) ०तीतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀,
०तीत C₀₂K₇, ०तीतं E (41a) ईर्ष्या०] C_ΣK₈₂K₁₀, ईर्ष्या० K₇E (41b) ०समाश्र
ये] C_ΣK₈₂K₇E, ०समाश्रये K₁₀ (41d) ०तीतः] C_ΣK₈₂K₇E, ०तीत K₁₀ (42a)
तुल्य०] E, तुल्यः C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (42b) ०सम०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०समा०
C₀₂

नवमो ऽध्यायः

एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।
गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥९:४३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

(43a) ते] C_ΣK₈₂K₇E, तो K₁₀ (43b) °सद्भाव°] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °मद्भाव° E
(43d) गुणातीतः] C₉₄C₀₂K₈₂, गुणातीत C₄₅K₁₀K₇E • पराङ्गतिः] E, पराङ्गतिम्
C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (Colophon) °विशेषणीयो] corr., °विशेषणीयो C_ΣK₈₂K₁₀K₇E •
नामाध्यायो नवमः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, नाम नवमो ऽध्यायः E

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।

कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।

कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १० : १ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्ठः स्नेहाद्विजोत्तम ।

ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १० : २ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच ।

कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।

तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १० : ३ ॥

देव्युवाच ।

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।

प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १० : ४ ॥

अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।

✧

3ab cf. MBh 12.327.18cd : मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 207r-208v, C₄₅ ff. 212v-214r, C₀₂ ff. 283v-285v, K₈₂ ff. 14v-15v, K₁₀ exp. 55 (lower) - 56 (lower), K₇ ff. 222v-223v, E pp. 610-613 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

(1a) कतमं सर्वं] C_ΣK₈₂E, कतमसर्वं K₁₀, कथमन्सर्वं K₇ (1ab) तीर्थानां श्रेष्ठं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, तीर्थां ऽष्टं C₉₄ (1b) मनीषिनः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, मनीषिभिः E (1d) भुवि] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, भूरि E • ंदम्] C_ΣK₁₀K₇E, ंदः K₈₂ (2b) स्नेहाद्विं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, स्नेहा द्विं C₀₂ (2d) ऽस्म्यहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, स्मृहम् C₀₂ (3) नन्दिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, नन्दीं C₄₅ (3a) कैलासं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, कैलाशे E (4a) ंदेवेश] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ंदेश C₄₅ (4b) ंपते] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, ंपतिम् K₈₂^{ac} (4c) धर्मं] C_ΣK₁₀K₇E, धर्मं K₈₂ (5a) तीर्थं] C_ΣK₈₂K₇, तीर्थं K₁₀E (5ab) गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते] C_ΣK₈₂K₇E, गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते K₁₀

सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।

शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।

सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥

एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।

अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥

देव्युवाच ।

अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।

सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥

चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।

प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।

✧

12b cf. BhG 13.1: इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

13ab ≈ UMS 2L.48cd: सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलं लभेत्

✧

(11c) सुलभं गुरुसेवीनां] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, $\approx \approx \approx \approx \approx$ वीनां C_{94} (11d) \approx व-
र्जयेत्] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, \approx वर्जये K_{82} , \approx वर्जनात् E (12a) कुरुः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, गुरुः K_{10}
• पुरुष] E , पुरुषः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), पुरुषो K_7 (unmetr.) (12b) शरीरं]
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, शरीरं C_{94} • क्षेत्र उच्यते] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, क्षेत्रमुच्यते K_{82} (12c)
• स्थं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, • स्थ K_7 • • क्षेत्रं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, • क्षेत्र K_7 (13d) तत्फलं] C_{Σ}
 $K_{82}K_{10}E$, तत्फल K_7 (14b) तीर्थपञ्चदशेषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, तीर्थपञ्चदशेषु
 C_{45} (14c) अनघानं महापुण्यं] $C_{45}K_7$, $\approx \approx \approx \approx \approx$ पुण्य C_{94} , अनघानं महापुण्यं
 C_{02} (hypermetr.), अनघानं महापुण्यं K_{82} , अध्वानन्तु महापुण्यं K_{10} , स्नानध्यानं म-
हापुण्यं E (15a) अतीव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, अतीव C_{45} (15b) ऽस्ति] C_{Σ}
 $K_{82}K_7E$, स्मि K_{10} • त्रिदशेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, त्रिदशेश्वरः C_{02} , त्रि---शेश्वर K_{10}
(15d) तुष्टिश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, तुष्टिश्च C_{02} • गता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, गताः
 C_{45} (16d) तत्त्वतस्तु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, तत्त्वत K_{82}^{ac}

सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।
 एताः स्रोतोवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥
 दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।
 वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥

[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।
 अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥

[सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।
 तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥

[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।
 श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥

[अग्नितीर्थम्]

(17a) सुषुम्ना] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सुषुम्णा E • भगवती गङ्गा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (u-nmetr.), भगवती ग \approx C_{94} , भवती गङ्गा E (17c) एताः स्रोतोवहा] em., एता श्रोतवहा $C_{94}K_7E$, एते श्रोतावहा $C_{45}C_{02}$, एता श्रोत्रवहा $K_{82}K_{10}$ (18a) दक्षिणा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, दक्षिणं C_{94} , दक्षिणं C_{02} • वारुणी] $K_{82}K_7E$, वरुणी $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, वरुणा C_{45} (18b) नासा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, नासा $C_{45}K_{10}$ (18c) वारुणा-असिमध्येन] E, वरुणा असिमध्येन $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, वारुणनासमध्येन C_{02} , वरुण असिमध्येन K_{10} (19b) तस्याः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, तस्मा C_{02} , तस्या K_{10} (19d) तेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ते C_{02} (20a) तीर्थमिडा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, तीर्थ इडा C_{45} (20b) किङ्किणी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, चिञ्चिनी C_{02} • रवः] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, रवि C_{45}^{ac} , रावः E • चिह्निता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, चिह्निका C_{02} , चिह्निता K_{10} (20c) तं तु] corr., तन्तु C_{94} , तन्तु $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, तत्तु K_{10} • न संदेहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, वारारोहेः C_{02} (21a) तीर्थ] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, तीर्थ K_{10} • सुषुम्ना] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सुषुम्णा E (21b) नीरवा] E, वीरवा $C_{94}C_{02}$, चीरवा $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • युता] $C_{94}K_{82}K_7E$, युतम् $C_{45}C_{02}$, युतां K_{10} (21c) मात्रा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, माता C_{02}

अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।
तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्तं सकर्णिकम् ।
चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं स हंसः कमलोपरि ।
सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।
सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥
आयतमङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षिः स पश्यति ।
दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६ ॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।

(22a) °र्जुना] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, °जुना C₀₂, °र्जुनं E (22b) °रमा] C_ΣK₈₂K₁₀,
°रमा: K₇E (22c) °कर्ण्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °र्ण्य C₄₅ (22d) कल्पते] C₄₅
K₇E, क५ --- C₉₄, कल्प्यते C₀₂K₈₂K₁₀ (23b) °पत्तं] C₄₅K₈₂K₇E, ५५ C₉₄, °पत्र
C₀₂K₁₀ • °कर्णिकम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ५५ C₉₄, °कर्णिकाम् E (23c) सूक्ष्म]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सूक्ष्म C₉₄, सूक्ष्मं E (24a) मानसं] C₄₅K₈₂, मानस C₉₄,
मानसं C₀₂K₁₀K₇E (24b) स हंसः] conj., सहंसं C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सहंसं
C₄₅ (24c) सलीलो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सलीला E (24d) परतः] C_ΣK₈₂K₇E,
परत K₁₀ (25b) निमिषा प्रत्ययो भवेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, निमि प्रत्ययो भवेत् C₄₅,
नि---षो, प्रत्ययो भवेत् K₁₀ (25d) आत्मनो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ५५ न्मनो C₉₄,
स्वात्मानो E • परस्य वा] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, परस्य च E (26a) आयतमङ्गुलीं] conj.,
आयतप्यङ्गुलीं C_ΣK₈₂K₁₀, आयातप्यङ्गुलीं K₇E • °मात्रं] C_ΣK₈₂K₁₀, °मात्र K₇,
°मध्ये E (26b) °क्षिः] em., °क्षि C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (26d) नैमिषज्ञः] C₉₄K₈₂K₁₀
K₇E, नैमिसंज्ञः C₄₅, नैमिषज्ञ C₀₂ (27a) तीर्थं बिन्दुं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तीर्थमिन्दुं
E

दशमो ऽध्यायः

देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १० : २७ ॥

कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्येतः ।

बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १० : २८ ॥

उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।

तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ॥ १० : २९ ॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहं

जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।

कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा

सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १० : ३० ॥

[सुरद्रहः]

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्

27 cf. NiśvK ५.५५ : एतेषां नादमध्ये तु शिवं तत्र व्यवस्थितः । हृदयं देहमध्ये तु तत्र पद्मं व्यवस्थितम् ॥ 28 cf. NiśvK ५.५६ : कर्णिका पद्ममध्ये तु अकारं तस्य मध्यतः । तस्य मध्ये विनिष्क्रान्तं नादं परमदुर्लभम् ॥ 29ab = NiśvK ५.५७ab

(27c) हृदि ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅ (28a) मध्ये] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E, मध्ये C₉₄, मध्ये K₈₂ (28c) बिन्दुमध्ये] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, बिन्दुः C₉₄ (28d) भिद्यते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, विद्यते C₉₄, विद्यते C₀₂ (29a) उकारं च मकारं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, उकारश्च मकारश्च E (29d) सो ऽमृतत्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, सोम्यतत्वं C₀₂, सोमतत्वं E • च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, वा E (30a) ते] C₉₄^{pc}C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, om. C₉₄^{ac} हं C₀₂ • बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, बन्धं C₄₅ • तोयं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, तोयं K₁₀ (30b) कण्ठोरं] conj., कण्ठोरं C_ΣK₈₂K₁₀K₇E • स्वरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, सुरं C₀₂E (30c) मीना] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, मना E • दशं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, C₉₄ • विसर्गा] C_Σ, विसर्गाः K₈₂K₁₀K₇E (30d) स्वारे] C₉₄C₄₅K₇E, सारे C₀₂, स्वारे K₈₂, स्वारेण K₁₀ (unmetr.) • गभीरे] C₉₄C₄₅K₇, गभीरे C₀₂K₁₀E, गभीरे K₈₂ • रसनं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, रमणं E • बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, बन्ध C₄₅ • व्रजस्व] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, रमस्व E (31a) द्वीपां] C_ΣK₈₂K₁₀E, दीपां K₇

ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरं शक्तिभिन्नं
पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १० : ३१ ॥

[घण्टिकेश्वरम्]

+नाड्यैकासङ्गतानि+ निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थाणुभूतान्तरात्मा ।
यं पश्यन्तीशभक्ताः कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चं
देवेशं घण्टिकेशामरभवमभवं तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १० : ३२ ॥

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिः स्मार्तवेगा तरङ्गा ।

✧

(31b) ईशानेनाभिजुष्टं] $C_{02}K_{82}K_7E$, ईशानेनाभिदुष्टं $C_{94}K_{10}$, ईशानेभिदुष्टं C_{45}^{ac} , ई-
शानेभि ---दुष्टं C_{45}^{pc} • विमलं नादशीता०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, विमलान्नादशीता० K_{10} , विमलं
नामशिता० E (31c) केशरं] $C_{45}E$, केशर० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ (unmetr.), केश्वर०
 K_{10} (unmetr.) (31d) ०व्योम०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ०व्योमं K_{82} • ०शस्तं ग०] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०शस्वङ्ग० C_{02} • ०परम०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ०परमं K_{82} (unmetr.) •
सेव्यम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सर्वम् E (32a) निपतितममृतं] $C_{\Sigma}K_7E$, निपतितममृत०
 K_{82} (unmetr.), नि ---तममृतं K_{10} • ०पारकेण] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०याङ्क्रेण $C_{02}E$,
०पारकेन K_{10} (32b) ०पुटं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०पुट C_{45} • स्थाणु०] conj.,
स्थानु० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, स्थान० K_{10} , स्थान० E (32c) यं पश्यन्तीशभक्ताः] K_{82} , यं
पश्यन्तीशभक्ता $C_{94}K_{10}$, यं पश्यन्तीशभर्त्ताः C_{45} , यं पश्यन्तीसभक्त्या C_{02} , यत्पश्य-
न्तीशभक्त्या K_7 , यं पश्यन्तीशमक्षा E • ०प्रपञ्चम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ०प्रपञ्च $C_{45}C_{02}E$
(32d) देवेशं] $C_{45}K_{10}E$, देवेशं $C_{94}C_{02}K_{82}$, देवेश K_7 • घण्टिकेशामर०] C_{02} ,
घण्टिकेशामर० $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, घण्टिकेशं मर० K_{82} , घण्टिकेशामर० E • ०भवं ती-
र्थम्] em., ०भवन्तीर्थम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, भव० ०र्थम् C_{94} • ०बिन्दुम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$
 $K_{10}K_7E$, ०बिन्दु C_{02} (33a) शैव०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, शर्व० E (33b) मीनौघा०]
 $K_{82}K_{10}E$, मीनौघा० $C_{\Sigma}K_7$ • पञ्चरात्रं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, पञ्चशत्रं E • ०गतिः] corr.,
०गति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०स्मार्तवेगा तरङ्गा] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, ०स्मा ---वेगा तरङ्गा K_{10} ,
०स्मार्तवेगास्तरङ्गा E

दशमो ऽध्यायः

योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
पञ्चाशद्योमरूपी रसभवननदी तीर्थ वागीश्वरीयम् ॥ १० : ३३ ॥

यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदं
जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
गर्भावासमतीव सद्द्विषयं दुस्तीर्यदुःखालयं
प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १० : ३४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

(33c) ०वहा भारता०] C_२K_{८२}K_७E, महाभारता० K_{१०} (33d) ०शद्योम०] C_२
K_{१०}K_७, ०शद्योम० K_{८२}, ०सद्योम० E (34a) यस्तं] C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E, यस्तं C_{९४}
C_{४५} • स वेत्ति] C_२K_{८२}K_{१०}E, न वेत्ति K_७ (34b) ०मरणं] C_२K_{८२}K_{१०}E, ०मरण
K_७ • ०र्णवं] C_२K_{१०}K_७, ०णवं K_{८२}, ०र्णव E (34c) गर्भावासम्] C_२K_{८२}K_{१०}K_७,
गर्भावासम् E • ०विषयं] C_{९४}C_{४५}K_{१०}, ०विषमं C_{०२}K_{८२}K_७E • ०लयम्] C_२K_{१०}K_७E,
०लयः K_{८२} • दुस्तीर्य०] C_२K_{८२}K_{१०}E, दुस्तीर्यः K_७ (34d) प्राप्तं तेन न संशयः
शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_७, प्राप्तं तेन न संशयः शिवदं दुष्प्राप्य देवैरपि
C_{४५}^{ac}, प्राप्तं तेन न संशयं शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि C_{०२}E, प्रा---यः शिवः ० ० ० ० ० ०
देवैरपि K_{१०} (Colophon: कायतीर्थोपवर्णनो] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E, कायती ० ० ०
०र्णनो C_{९४} • नामाध्यायो दशमः] C_२K_{८२}K_{१०}K_७, नाम दशमो ऽध्यायः E

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।

सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।

अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११ : १ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् ।

कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११ : २ ॥

महेश्वर उवाच ।

न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।

किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११ : ३ ॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११ : ४ ॥

[गृहस्थः(?)]

✧

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 208v-210r, C₄₅ ff. 214r-215v, C₀₂ ff. 285v-287v, K₈₂ ff. 15v-17v, K₁₀ ff. 221v-223v (exp. 56 lower - 58 lower), K₇ ff. 223v-225v ; E pp. 613-617 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

(1b) अन्यः] C₄₅K₈₂K₇, अन्य C₉₄C₀₂K₁₀, चान्या E • उत्तम] C_ΣK₈₂K₁₀E, उत्तमः K₇ (1c) •नायास] C_ΣK₇E, •नायासं K₈₂, •नायासं K₁₀ (1d) •र्थप्रायं] K₈₂^{pc} K₇, •र्थप्राय C_Σ, •र्थप्रार्थप्रायं K₈₂^{ac}, •र्थप्राय K₁₀, •थाम्नाय E • विनेश्वर] C_ΣK₈₂K₇, विनेश्वर K₁₀, सुरेश्वर E (2a) दैवतैः] C₉₄C₄₅K₈₂E, देवतैः C₀₂K₇, देवतैः K₁₀ (2cd) •श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] C_ΣK₈₂K₇E, •श्रे--- K₁₀ (3) महेः] C_ΣK₈₂K₁₀E, मेहेः K₇ (3a) तुल्यं तव] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, --- C₉₄ (3b) भामिनि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, भामि C₀₂ (3c) किमन्यः] C_ΣK₈₂K₇E, किम्यन्यः K₁₀ (4c) देवि प्रवक्ष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀, ते देवि वक्ष्यामि C₉₄K₇E (4d) •सारमनुत्तमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, •सारसमुच्चयम् C₀₂

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।

अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११ : ५ ॥

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो बह्वायासकरस्तथा ।

ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११ : ६ ॥

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।

शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११ : ७ ॥

देव्युवाच ।

पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।

कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११ : ८ ॥

रुद्र उवाच ।

मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।

मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।

पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११ : ९ ॥

5ab See a sequence or list of the four āśramas in 4.75 above : गृहस्थो ब्रह्मचारी च वान-
प्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ; see also 5.9 : एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं
यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥

(5b) यज्ञः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, यज्ञ E • सार्वकामिकः] C₄₅E, सर्वकालिकः C₉₄K₇,
सार्वकामिक C₀₂, सार्वकालिकः K₈₂, सार्वकामिकाः K₁₀ (5c) अक्षयश्चाव्ययश्च]
C₄₅K₁₀K₇E, अक्षयं चाव्ययं C₉₄C₀₂K₈₂ (5d) ऽनाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, ऽनाशनम्
C₄₅E, ऽनाशन C₀₂ (6a) ऽकरो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ऽकरा C₀₂E • ह्यर्थो] C_ΣK₈₂
K₁₀K₇, ह्यर्थो E (6b) करस्तथा] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, करतस्था E (6d) प्रविभागः]
C₄₅, प्रविभागः C₉₄C₀₂(?)K₈₂K₇E, प्रतिभागः K₁₀ • ऽफला स्मृता] C₀₂, ऽफलः
स्मृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ऽफल स्मृतः C₉₄^{ac}, ऽप्रदः स्मृतः E (7b) ऽयज्ञो] C₉₄C₄₅
K₈₂K₁₀K₇E, ऽयज्ञ C₀₂ (7cd) शुद्धमशुद्धे] C_ΣK₁₀K₇, शुद्धमशुद्धे K₈₂, शुद्धमशुद्धं
E (8) देव्युवाच] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, om. K₁₀^{ac} (8a) ऽशोध्ये] C_ΣK₈₂, ऽशोध्य
K₁₀K₇, ऽशोध्यः E • ऽश्रेष्ठ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ऽश्रेष्ठ C₀₂ (8b) ऽत्र भवेः]
C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ऽत्रा भवेः E (9b) ऽशुद्धिरतः] C_ΣK₈₂K₇E, ऽशुद्धिगतः K₁₀ (9c)
मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] C_ΣK₈₂K₁₀E, मन्त्रादि तृतीया K₇ (9d) कर्मशुद्धिः] C_ΣK₈₂K₁₀
E, कर्मसिद्धि K₇ (9e) पञ्चमी] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पञ्चमं E • ऽशुद्धिस्तु] C_ΣK₁₀K₇,
ऽशुद्धिश्च K₈₂E (9f) ऽशुद्धिश्च पञ्चधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, ऽशुद्धिस्तु पञ्चधा C₀₂,
ऽशुद्धिरतः परम् K₈₂

मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
 द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११ : १० ॥
 मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
 क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
 सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११ : ११ ॥
 विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
 तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११ : १२ ॥
 विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
 न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११ : १३ ॥
 यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।
 प्रत्याहार महावेदि कुशप्रस्तर संयमः ॥ ११ : १४ ॥

(10ab) °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °शुद्धि ना° C₀₂ • °भावनया] C_ΣK₇E,
 °भावनवा K₈₂, °भावनतया K₁₀ (10cd) °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °शुद्धि
 ना° C₀₂K₇ • अनन्यायो°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अन---यो° C₉₄, अन्यायो° C₀₂, स्व-
 ल्पोन्यायो° E • °द्रव्येन] C_ΣK₈₂K₇E, °व्येन K₁₀ (11ab) मन्त्रशुद्धिर्ना°] C₉₄
 C₄₅K₁₀E, मन्त्रशुद्धि ना° C₀₂K₇, मन्त्रस्तुद्धिना° K₈₂ • °युक्ततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
 K₇E, °युक्तया C₄₅ (11cd) °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °शुद्धि ना° C₀₂K₁₀ •
 °क्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °क्रम° C₀₂ • °रीततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, °रीतया
 C₄₅, ---तया K₇ (11ef) °शुद्धिर्ना°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °शुद्धि ना° C₉₄C₀₂ •
 °धानतया] C_ΣK₈₂K₁₀E, °धानत K₇ (12a) °धिमेवं यदा] C₄₅E, °धिमेव यदा
 C₉₄C₀₂K₈₂, °धिमेव य K₁₀, °धिमेवं यथा K₇ (12ab) शुध्येद्यदि] conj., सूयेद्यदि
 C₉₄K₈₂, पूर्य यदि C₄₅, सूयेद्यदि C₀₂, सूयेद्यति K₁₀, पूयेद्यदि K₇, शूय्य यदि E (12b)
 यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂E, यज्ञ C₀₂K₇, संज्ञ K₁₀ • हि] C_ΣK₈₂K₇E, om. K₁₀ (12cd)
 °वाप्तिर्ज°] C₉₄C₄₅E, °वाप्ति ज C₀₂K₁₀K₇, °वापि ज° K₈₂ (13b) °सुन्दरि] C_Σ
 K₈₂K₁₀K₇, °सुन्दरी E (13d) °यज्ञेष्वशेषतः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °यज्ञेषु शेषतः E
 (14a) °वाट कुरु°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, °वाटङ्कुरु° C₄₅, °वाटकृत° E • °क्षेत्रं]
 C_ΣK₈₂K₁₀E, °क्षेत्र K₇ (14b) सत्त्वा°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सत्त्वासत्त्वा° C₄₅^{ac}
 • °लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °लयम् C₀₂ (14c) °वेदि] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °देवि E

एकादशमोऽध्यायः

विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निः प्रदीपितः ।
योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११ : १५ ॥

पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकस्रुवपातितः ॥ ११ : १६ ॥

धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११ : १७ ॥

ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्प पद शाश्वतम् ॥ ११ : १८ ॥

पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशोऽमृताशनः ।
ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११ : १९ ॥

सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११ : २० ॥

(15a) विधि नि०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, विधिर्नि० E • ०विस्तारो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E,
०विस्तारौ C₄₅ (15b) ध्यानवह्निः प्रदीपितः] K₇, ध्यानवह्निप्रदीपितः C₉₄K₈₂,
ध्यानं वह्निप्रदीपितः C₄₅, ध्यानमग्निप्रदीपितः C₀₂, ध्यान अग्निप्रदीपनः K₁₀, ध्या-
नवृद्धिप्रदीपनः E (15cd) ०न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम०] K₁₀K₇, ०न्धनसमिज्ज्वा-
लतपोधूप० C₉₄, ०न्धसत्त्वमिज्ज्वालतपोधूम० C₄₅, ०न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम० C₀₂,
०न्धनशमिज्ज्वालतपोधूम० K₈₂, ०न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूम० E (16a) पात्र०]
C_ΣK₈₂K₁₀E, पात्रा० K₇ (16c) ०च्छिन्नं] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०च्छिन्न K₇ (16d) ल-
म्बक०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लम्बक० C₀₂, त्र्यम्बक० E • ०पातितः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇,
०पातितम् E (17a) ०ध्वर्युव०] K₁₀, ०ध्वर्यव० C_Σ, ०ध्वर्यव० K₈₂, ध्व० K₇,
धर्मव० E (17c) ०युक्तः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, ०युक्त C₀₂, ०युक्तिः K₈₂ • ०विस्तारः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०विस्तारो C₀₂ (18b) ०न्मनः] C₉₄K₈₂K₁₀E, ०त्मनः C₄₅C₀₂
K₇ (18c) पत्नी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, पत्नी C₉₄ • विशालाक्षि] C_ΣK₈₂K₁₀, विशा-
लाक्षी K₇E (18d) पद शाश्वतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, पद --- श्वतम् C₉₄ (19b)
०डाशो] C_ΣK₁₀K₇, ०भा K₈₂^{ac}, ०भासे K₈₂^{pc}, ०भागे E • मृता०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E,
मृगा० C₀₂ (19d) ०त्तानिलो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०त्तनिलो C₀₂K₁₀ • जयः] C_ΣK₈₂
K₁₀K₇, जलाः E (20a) परि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, पर० C₀₂ (20c) ०स्नानं]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०स्नान C₄₅ (20d) पुराण०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पुराणं E • ०कृ-
तमम्बरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०कृतम्बरम् C₄₅ (unmetr.)

इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
 संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११ : २१ ॥
 ब्रह्मकूर्चं गुणातीतं हविर्गन्धं निरञ्जनः ।
 ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११ : २२ ॥
 निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।
 दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११ : २३ ॥
 विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
 आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११ : २४ ॥
 आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।
 सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११ : २५ ॥

[ब्रह्मचारी]

23c cf. VSS 22.14ab : दक्षिणामभयं भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः

(21a) ०सुषुम्ना०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०सुषुम्न० C₀₂ • ०वेद्ये] C₉₄E, ०वेद्य C₄₅K₁₀,
 ०वेद्ये: C₀₂, ०वैद्य K₈₂, ०भेदो K₇ (21b) सकृत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, विदुः C₀₂
 (21c) ०तोषातिथिमादृत्य] C₉₄K₈₂K₇E, ०तोषातिथिमावृत्य K₁₀ (21d) ०द्विजा०]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०दया० C₄₅ (22b) ०हविर्ग०] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E, ०हविर्ग०
 C₄₅, ०हविर्ग K₈₂ (22c) ०सूत्रं त्रयस्] C₄₅K₁₀K₇E, ०सूत्रत्रयस्तयस् C₉₄, ०सूत्रं त्रय
 C₀₂, ०सूत्रत्रयं K₈₂ (22d) मुण्डितं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, मुण्डित० C₄₅K₇(unmetr.)
 (23a) निवृत्त्या०] em., निवृत्त्या० C₉₄K₈₂K₁₀K₇, निवृत्त्या० E (23b) ०प्रकरणा-
 सनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, प्रकरणाशनः C₀₂, प्रकरणासनः E (23c) ०भयं भूते]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०भक्षयम्भूतै C₄₅ (23d) यज्ञं यजेत्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, यज्ञं ददत्
 E (24a) विनार्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, विनार्थ C₀₂ (24b) कथिता ते] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇, कथितो स्मि C₀₂, कथितस्ते E • वरानने] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, वरानने
 C₀₂ (24d) प्राप्नोति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, प्रा---ति C₉₄ • नित्यशः] C₉₄K₈₂K₇
 E, मानवः K₁₀ (25a) आश्रमः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, आश्रम C₄₅C₀₂ • ०स्तुभ्यं] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०स्येष C₀₂, ०स्यैवं E (25b) ऽस्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, स्मि C₀₂K₁₀E
 (25c) ०धर्मं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०धर्मं C₄₅, ०धर्म E (25d) दैव०] C₉₄K₈₂K₇,
 दैव० K₁₀E • पूजितम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, पूजितम् C₄₅

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्वावहिता शुभे ।
 द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११ : २६ ॥
 व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतिर्लयम् ।
 ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११ : २७ ॥
 दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
 त्र्यायुषं द्यक्षरातीतं ज्ञानभस्म-अलङ्कृतम् ॥ ११ : २८ ॥
 स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
 अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११ : २९ ॥
 द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्निशवः ।
 ममापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११ : ३० ॥

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।
 यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ॥ ११ : ३१ ॥

✧

26cd cf. MBh 12.184.10A : गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति 27ab cf. VSS 16.8cd

✧

(26a) °चर्यं] C_ΣK₁₀K₇E, °चर्य K₈₂ (26b) °वहिता शुभे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E,
 °वहितो भव C₀₂, °वहितो शुभे K₁₀ (26d) °विनाशनम्] C_ΣK₈₂K₇E, °प्रनाशनम्
 K₁₀ (27a) °परं ध्यानं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °परिज्ञानं E (27b) °कृतिर्लयम्]
 C₉₄K₈₂K₇E, °कृतालयम् C₄₅, °कृतीलयम् C₀₂, °कृतिलः K₁₀ (27d) °लय]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °ल--- C₉₄ • मेखलम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, यत्फलम् E (28a)
 दण्ड दया] C_ΣK₁₀K₇, दण्डादया K₈₂, दण्डादयो E • पात्रं] C_ΣK₈₂K₇E, पात्र K₁₀
 (28c) °युषं] C_ΣK₁₀K₇E, °युष K₈₂ (28d) भस्म] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, भष्मम् E
 (29a) °व्रतं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, °व्रत C₄₅K₇E (29c) °होत्र त्रयस्तत्त्वं] K₈₂K₇E,
 °होत्रत्रयस्तत्त्वं C₉₄, °होत्रतयस्तत्त्वं C₄₅, °होत्रत्रयं तत्त्वा C₀₂, °होत्रं त्रयस्तत्त्वं K₁₀
 (29d) °बिलस्वरः] corr., °बिलश्वरः C_ΣK₈₂K₁₀, °बिलेश्वर K₇E (30a) द्वितीय
 आश्रमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, द्वितीयमाश्रमो C₀₂, द्वितीयमाश्रमं E (30b) यथाह]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇, यथाहं C₀₂K₁₀, यदाह E (30c) ममापि कथितं तु°] C_ΣK₈₂K₁₀,
 ममापि कथितस्तु° K₇, मयापि कथितो तु° E (30d) °मृत्यु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 E, °मृ--- C₉₄ • °नाशनं] C_ΣK₈₂K₁₀E, °नाशनः K₇ (31a) °विधिं] C₉₄C₀₂K₈₂
 K₁₀K₇E, °विधि C₄₅ (31d) °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °देवत° C₀₂

वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।
 शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११ : ३२ ॥
 अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।
 अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११ : ३३ ॥
 श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।
 मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ।
 मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ॥ ११ : ३४ ॥
 यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ।
 उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टद्वतः ॥ ११ : ३५ ॥
 वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ।
 जितप्राण मृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ॥ ११ : ३६ ॥
 अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ।

✧

33ab cf. VSS 22.10ab : अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः

✧

(32a) वैराग्य०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, वैराग्या E (32b) नियमा०] C_ΣK₈₂^{pc}K₁₀K₇E, मा०
 K₈₂^{ac} • ०श्रममा०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०श्रमनो हरेत् C₉₄ (32c) ०दृढ०] C_ΣK₈₂
 K₁₀K₇, ०दृष्ट० E (32d) ०कारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०कार० C₀₂ (33a) स्मृतो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, --- C₄₅, स्मृतौ E (33c) अधिदैविक०] em. GOODALL, {अ} ---
 {भौ} --- क० C₉₄, अधिभौतिक० C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, अधिभौक्तिक० K₁₀ (33d) व्यव-
 सायाश्च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, व्यवसायश्च E (34a) स्मृता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, स्मृतो
 C₄₅ (34c) बन्धुर्ज०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, बन्धु ज० C₀₂K₁₀ (34e) मौन चत्वारः]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, मौनश्चत्वारः C₄₅, मौन चत्वार C₀₂ (34f) ०कार्यमु०] C_ΣK₁₀K₇
 E, ०कार्यामु० K₈₂ • ०पेक्षका] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०पेक्षया E (35a) ०संवीत०] C_Σ
 K₈₂K₁₀K₇, ०सान्वीत० E (35b) ०कृष्णा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०कृष्णां C₀₂ •
 ०जिनाधरः] K₇, ०जिनधरः C_ΣK₈₂K₁₀ (unmetr.), ०जिनं पुरः E (35d) ०दृढ०]
 C_ΣK₈₂K₇E, ०दृष्ट० K₁₀ • ०व्रतः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, --- C₉₄ (36a) वेद०]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, --- द० C₉₄ • ०ण घोषेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०ण घोषीण C₀₂
 (36b) ०हावनम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ०हावनम् C₄₅, ०हावन C₀₂ (36d) ०जपः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०जिणः C₀₂ (37b) सखा] C_ΣK₈₂K₇E, सखो K₁₀ • दमद०]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, दम० C₉₄^{ac}, दयद० C₀₂

एकादशमो ऽध्यायः

शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ॥ ११ : ३७ ॥

पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवहृदे ।
स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपासयेत् ॥ ११ : ३८ ॥

अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ।
ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ॥ ११ : ३९ ॥

पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ।
साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ॥ ११ : ४० ॥

संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ।
आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्व्रतम् ॥ ११ : ४१ ॥

वानप्रस्थमयं धर्मं गदित यत्पूर्वमवधारितं

37d cf. DharmP 2.1 : अष्टभिः साधनैरेभिश्चित्तं कायञ्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥ 38d cf. VSS II.59cd : शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत्

(37c) °यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °यज्ञ C₀₂K₇ (37d) °पूजनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °पूजिकं C₀₂ (38a) °ब्रह्मजलैः पूतः] C₂K₈₂K₇E, ब्र--- K₁₀ (38b) °तीर्थं] C₂K₈₂K₁₀K₇, °तीर्थ E (38c) °चमनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °चनं C₄₅ (38d) °सयेत्] em., °श्रयेत् C₂K₈₂K₁₀K₇E (39a) अक्षमाला] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, अक्षल---ला C₉₄ • पुराणार्थं] C₂K₈₂E, पुराणाञ्च K₁₀, पुराणाःर्थाः K₇ (39b) °शान्तं] C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇E, °शान्ति C₉₄K₈₂ (39c) °सलिलं] C₂K₈₂K₁₀K₇, °सलीलं E (39d) °कमण्डलुः] C₂K₈₂K₁₀K₇, °कमण्डलु E (40ab) °त्क्रान्ति जं] C₉₄C₄₅K₁₀, °क्रान्तिजं C₀₂, °त्क्रान्तिर्जं K₈₂, °त्क्रान्तिजं K₇, ऽक्रान्ति जं E (40d) °दः] C₂K₈₂K₁₀K₇, °दम् E (41c) °भ्यासो] C₂K₈₂K₁₀K₇, °भ्यास E (41d) °रतिं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇, --- C₉₄, °रतिं C₄₅, °रतिः E (41e) अतिथिभ्यो ऽभयं] C₂K₈₂K₁₀K₇, आतिथ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, दारा C₀₂ (41f) °प्रस्थश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °प्रस्थ चं C₀₂K₁₀ (42a) गदित यत्पूर्वमवधारितम्] conj., गदितं पूर्वधारितम् C₉₄C₄₅, यत्पूर्वमवधारितं C₀₂E, गदितं यत्पूर्वधारितं K₈₂^{ac}, गदितं यत्पूर्वमवधारितं K₈₂^{pc}, गदितं पूर्वधारितं K₁₀, गदितं यत्पूर्वमेधारितं K₇

संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम् ।
 प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणं
 जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम् ॥ ११ : ४२ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११ : ४३ ॥
 वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११ : ४४ ॥
 वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।

✧

43d cf. VSS 4.71: कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सर्वथा वीतक-
 ल्मषः ॥ 44ab cf. Manu 2.177: वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्निग्रयः । शुक्तानि यानि
 सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ 45b cf. Manu 2.188ab: भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती

42d E, and NGMCP paper MS A1341-06, add here a Śārdūlavikrīḍita line: श्रद्धा-
 पूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्निवः (E); शुद्धापूर्वकमेव यः सनियतं साक्षाच्च जीवने शिवः
 (A1341-06)

✧

(42b) ०हरणमनित्यहरणमज्ञा०] C₉₄C₄₅K₈₂^{a.c}K₁₀K₇, ०हरणंमनित्यहरणमज्ञा० C₀₂
 E, ०हरणंम् अनित्यहरणन्तज्ञा० K₈₂^{p.c} (42c) (प्रज्ञा०... ०त्तारणम्)] C_ΣK₈₂K₇E,
 om. K₁₀ • ०करममोघ०] C_ΣK₈₂ (unmetr.), om. K₁₀, ०कममोघ० K₇, ०करं प्र-
 बोध० E • क्लेशार्णवो०] C_ΣK₇, क्लेशार्णवो० K₈₂, om. K₁₀, शोकार्णवो० E (42d)
 सेवेत्स] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, सेवे स C₀₂, सेवेत्त K₁₀ (43b) कीर्तयिष्यामि] C₄₅C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E, कीर्तयि---मि C₉₄ (43c) ०दुःखं] C₄₅, ०दुःख C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E
 (43d) लोभमोह०] C₄₅, लाभालोभ० C₉₄K₈₂K₁₀K₇, लाभलोभ० C₀₂, लाभालाभ०
 E • ०वर्जितः] C_ΣK₈₂K₇E, ०वर्जिताः K₁₀ (44a) वर्जयेन्] C₉₄K₁₀, वर्जयेत् C₄₅
 C₀₂K₈₂K₇E (44c) ०वासं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०वासश् E (44d) ०वासं] C_ΣK₈₂
 K₁₀K₇, ०वासश् E (45ab) (वर्जयेत्... च वर्जयेत्)] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅
 (45a) वर्जयेत्सृष्ट०] C₀₂(?)K₈₂K₇, वर्जयेत्सृष्ट० C₉₄, om. C₄₅, वर्जन्मृष्ट० K₁₀,
 वर्जयेन्मृष्ट० E • ०भोज्यानि] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०भोजालि(?) K₇ (45b) ०क्षामेकां]
 C₉₄K₁₀, om. C₄₅, ०क्षामेकं C₀₂K₈₂, ०क्षामेकञ् K₇, ०क्षामेकश् E

एकादशमोऽध्यायः

वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११ : ४५ ॥
 सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा दृशौ पादं विनिक्षिपेत् ।
 न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११ : ४६ ॥
 अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
 स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११ : ४७ ॥
 नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
 निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११ : ४८ ॥
 आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।
 त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरोऽव्ययः ॥ ११ : ४९ ॥
 न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११ : ५० ॥

46cd ≈ Manu 6.57: अलाभे न विषदी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् = VāsiṣṭhaDhS 10.22
 50cd cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्

(46b) दृशौ] conj., शुचौ C₂K₈₂K₁₀K₇E • पादं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇, पादं C₉₄, पाद
 K₁₀E • विनिक्षि०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E, ---निक्षि० C₉₄, विनिक्षि० K₇ (46c) कु-
 प्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, कुपेत C₀₂ • अनालाभे] K₈₂, मनोलाभे C₉₄C₄₅K₁₀K₇,
 मनोलाभो C₀₂, मनालाभे E (47a) अर्थ०] C₄₅C₀₂K₇, अर्था० C₉₄K₈₂K₁₀, अथ
 E • अनुद्विग्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, अनुद्विग्नो C₀₂ (48a) ०धानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 E, ०धाना C₀₂, ०धानं K₇ (48b) ०वृत०] C₂K₈₂K₇, ०मृत० K₁₀, ०नृत० E •
 ०मेखलः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०मेखलाः C₀₂, ०मेखला K₁₀ (48c) ०वं मनः कृ-
 त्वा] K₇, ०वमसत्कृत्वा C₉₄K₈₂, ०वमसंकृत्वा C₄₅, ०वमनंकृत्वा C₀₂, ०व मनस्कृत्वा
 K₁₀, ०वमनङ्कृत्वा E (48d) बुद्धिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, बुद्धि C₄₅E • निरञ्जनाम्]
 em., निरञ्जनम् C₂K₁₀K₇E, निरञ्जनः K₈₂ (49ab) कृत्वा खं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 E, कृत्वा --- च C₉₄ (49b) मनोन्मनम्] C₂K₈₂K₁₀, मनोन्मनः K₇, मनोन्मनैः E
 (49d) ०क्षरो] C₂K₈₂K₇E, ०करो K₁₀ • व्ययः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, व्ययं C₀₂, व्यय
 K₇, द्वयम् E (50a) ०धर्मं च] C₂K₁₀K₇E, ०धर्मं वा K₈₂ (50b) ईर्ष्या०] K₈₂
 K₇E, ईर्ष्या० C₂K₁₀ • ०द्वेषं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०द्वेष C₀₂ (50c) निर्द्वन्द्वो] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, निर्वन्द्वो C₀₂ • ०सत्य०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०सत्यं C₀₂ (50d)
 निर्ममो] K₇E, निर्मासो C₂K₈₂, निर्मसो K₁₀ • ०कृतः] C₂K₁₀K₇, ०कृतं K₈₂, ०कृतिः
 E

दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
 न चासीत् न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११ : ५१ ॥
 यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने ।
 वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११ : ५२ ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११ : ५३ ॥
 अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
 क्रोधमानमददर्पान्परिव्राज्येत्सदा ॥ ११ : ५४ ॥
 विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
 धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११ : ५५ ॥
 मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।
 करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ।
 मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ॥ ११ : ५६ ॥

✧

51b cf. GautDhS 23.18 : तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधाय लोहितपत्रः सप्त गृहान्भक्षं चरेत् 53ab = MBh 12.237.15ab, Manu 6.4.5ab, NāradaParivrUp 3.61cd

✧

(51a) दिवसस्या०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, दिवसत्या० C₄₅ (51b) भिक्षां] C_ΣK₈₂K₇E, भिक्षा K₁₀ (52a) यथालाभेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, यथाला --- C₉₄ (52b) अष्टौ] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, अष्ट E (52c) शय्यासु] C_ΣK₈₂K₇, शय्याञ्च K₁₀, शय्यासु E (52d) सज्येत] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, युज्ये C₄₅, सहेत K₇, सद्येत E • विस्तरम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, विस्तरः E (53c) वशंकृ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, वसंतृ० C₀₂ (53d) हत्वा यतव्रतः] C_ΣK₈₂K₇E, कृत्वा यतः व्रतः K₁₀ (54b) भिक्षुश्चि०] C_ΣK₁₀K₇, भिक्षुश्चि० K₈₂, भिक्षु चि० E • सदा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅ (54cd) दर्पान्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, दर्पान्य० C₄₅ (55a) धनुः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धनुष E (55b) प्राणायामगु०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, प्राणायामङ्गु० C₉₄ • युतम्] C_ΣK₁₀K₇, युतः K₈₂, वृतं E (55c) तीक्ष्णेन] K₁₀E, तीक्ष्णेण C_ΣK₇, तीक्ष्णे K₈₂ (56a) सुतीक्ष्णेन] C₉₄K₁₀K₇E, सुतीक्ष्णेण C₄₅C₀₂K₈₂^{pc}, ण K₈₂^{ac} (56b) सारारिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, सारारि C₀₂K₇ (56f) तूणं पूर्णमु०] em. GOODALL, तूणापूर्णमु० C₉₄, तूणापूर्णमु० C₄₅, तूणपूर्णमु० C₀₂, तूणापूर्णामु० K₈₂, तूणापूर्णमु० K₁₀K₇, तूणीपूर्णमु० E

एकादशमो ऽध्यायः

अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ।
 ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।
 शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११ : ५७ ॥

संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
 ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
 रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं
 यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११ : ५८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय
 एकादशमः ॥

57 ≈ Saubhāgyabhāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302 : ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः । शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपाद्मस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्य-देवीभागवत-तृतीयस्कन्धादिषु च इदंपर्येण सर्वत्र ज्ञानार्णवकुलार्णवादितन्त्रेषु त्वपरिमितत्या वर्णितम्

(57a) अनक्षरं] C₄₅, अनाक्षरं C₉₄K₈₂, अनाक्षर० C₀₂K₇E, अनक्षर० K₁₀ • परं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, पर C₄₅K₇ (57c) हृदयं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E, ---दयं C₉₄, हृदये K₇ (57cd) विष्णुर्वि०] C₉₄K₈₂E, विष्णुम्बि० C₄₅, विष्णु वि० C₀₂K₁₀K₇ (57d) शिवः] E, शिवं C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (57f) ०सयेत्] C₉₄C₀₂K₁₀, ०शयेत् C₄₅K₈₂, ०श्रयेत् K₇E (58a) ०गतिः] C₀₂E, ०गति C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.), ०गति K₇ • ०क्षरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०क्षर C₄₅ (58b) ०तन्द्रितो] C₉₄K₈₂K₇E, ०नन्द्रितो C₄₅, ०तन्द्रिय C₀₂, ०तन्द्रियं K₁₀ • ०वेद्यं] C_ΣK₈₂K₇E, ०वेद्य K₁₀ (unmetr.) (58c) रूपैर्व०] C₉₄K₈₂K₇E, रूपै व० C₄₅C₀₂K₁₀ • विहितं] C_ΣK₈₂(?)K₁₀K₇, रहितं K₈₂^{pc}(?) E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्] C₉₄K₁₀, दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् C₄₅C₀₂K₇E, दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K₈₂ (58d) यत्नोद्धृत्य] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, यत्नोद्धृत्य E • समाश्रये०] C_ΣK₈₂K₇E, मणाश्रये० K₁₀ • सर्वार्तिहर्ता हरम्] C_ΣK₁₀, सर्वार्तिहर्ता हरं K₈₂, सर्वार्तिहर्ता हरं K₇, सर्वार्तिहर्ता शङ्करम् E (Colophon) नामाध्याय एकादशमः] C_ΣK₈₂K₁₀, नामाध्याय एकादश K₇, नाम एकादशो ऽध्यायः E

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच ।

अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते ।

आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥ १२:१ ॥

महेश्वर उवाच ।

अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् ।

त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥ १२:२ ॥

चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः ।

शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥ १२:३ ॥

[विपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये ।

कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥ १२:४ ॥

धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

✧

5b = MBh 12.218.13b

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 210r-215r, C₄₅ ff. 215v-219v, C₀₂ ff. 287v-283v (f. 291 is missing), K₈₂ ff. 17v-22r, K₁₀ exp. 58 (lower) – 62 (lower), K₇ ff. 225v-230r, E pp. 617-628 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

(1ab) धर्मः स०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, धर्मोस्स० C₀₂ (1c) आतिथ्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, अतिथ्य० C₄₅K₁₀ • धर्मं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, धर्मश्च C₀₂, धर्मानां K₁₀ (2) महेश्वर] C_ΣK₁₀K₇E, भगवान् K₈₂ (2b) शृणु] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ---णु C₉₄ • धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, धर्मं C₀₂E • उत्तमम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, उत्तमां E (2d) ०पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पूर्णं C₀₂, ०पूर्णा E • ०लोचने] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०लोचनं C₄₅ (3a) दानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, नानं C₄₅ (4a) आसीद्वृत्तं] C₉₄K₈₂E, आशीदत्तं C₄₅, आसीद्वृत्तम् C₀₂, आसी वृत्तं K₁₀, आसीद्वृत्त K₇ • ०ख्यानं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०ख्यातं E (4b) नगरे कुसुमाह्वये] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, नगरं कुसुमाह्वयम् C₀₂K₁₀

द्वादशमोऽध्यायः

ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मद्भक्तः कृतनिश्चयः ॥ १२:५ ॥

धनाढ्योऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः ।

न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥ १२:६ ॥

भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना ।

पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी ।

पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १२:७ ॥

अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूततः ।

ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥ १२:८ ॥

स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः ।

देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥ १२:९ ॥

केचिज्जुहति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् ।

केचिद्दानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुवन्ति देवताम् ॥ १२:१० ॥

7ef cf. *Brahmavaivartapurāṇa* 4.27.174cd : पतिव्रते पतिरते पतिं देहि नमोऽस्तु ते

(5c) ब्रह्मण्य०] C₄₅K₈₂K₁₀E, ब्राह्मण्य० C₉₄C₀₂K₇ • ०ज्ञश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, ०ज्ञ
C₄₅, ०ज्ञश्च K₁₀ (5d) ०भक्तः] C₂K₈₂K₁₀K₇, ०भक्त० E (6a) ०पूज्यश्च] C₉₄
C₀₂K₈₂K₇E, ०पूज्य C₄₅K₈₂, ०पूजश्च K₁₀ (6b) दान्तो] C₄₅K₇E, दान्त C₉₄C₀₂
K₈₂, दान्तोम(?) C₄₅, दान्त K₁₀ (6c) न्याया०] C₀₂K₈₂K₇E, न्यायो० C₉₄C₄₅
K₁₀ (6cd) नित्यम०] C₂K₈₂K₇E, नित्यम० K₁₀ (6d) ०वर्जितः] C₂K₈₂K₇
E, ०वर्जयेत् K₁₀ (7b) ०बिम्ब०] C₂K₁₀K₇E, ०बि०बा० K₈₂ • ०शुभानना] C₂
K₈₂K₇E, ०निभानना K₁₀ (7d) सकला०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, --- C₉₄ (7e)
पतिव्रता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, प्रतिव्रता C₄₅ • पतिरता] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, प्रतिरता
C₄₅K₁₀ (7f) पतिशुश्रूषणे] C₂K₈₂K₇E, प्रतिशुश्रूषणे K₁₀ (8b) ०भूततः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०भूततः C₀₂ (9a) ०वतीर्यन्ते] C₂K₈₂K₁₀K₇, च तीर्थन्ते E
(9c) देवाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, देवश्च C₀₂ (9d) तर्प्यन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E,
तर्प्यन्ते C₄₅K₁₀ (10a) ०चिज्जुहति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ०चिज्जुति C₄₅, ०चिज्जुहति
C₀₂ (10b) विप्रांश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, विप्राश्च C₄₅ (10c) दानो०] C₂K₈₂K₁₀
K₇, ध्यानो० E (10d) केचित्स्तुवन्ति] C₉₄C₄₅K₇, केचिद्वन्ति C₀₂, केचि स्तुवन्ति
K₈₂K₁₀, केचित्स्तुवन्ति E • देवताम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, देवता C₄₅K₇

ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः ।
 एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥ १२:११ ॥
 विपुलो ऽपि हि तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे ।
 भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥ १२:१२ ॥
 देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः ।
 तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥ १२:१३ ॥
 भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा ।
 ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥ १२:१४ ॥
 अन्योन्यदृष्टिसंसक्तौ जातौ तौ तु परस्परम् ।
 विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १२:१५ ॥
 आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु ।
 भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥ १२:१६ ॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् ।

✧

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

✧

(11a) ०रताः] C_ΣK₈₂K₇E, ०रता K₁₀ (11d) राजना०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, राजाना०
 E (12a) ऽपि हि] C₉₄C₀₂K₈₂^{pc}K₁₀K₇, पि C₄₅, हि न K₈₂^{ac}, पि च E (12c) भार्यया]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, भार्याया C₉₄C₀₂E (12d) ०भूषणः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, ०भूषणैः
 C₀₂, ०भूषितः K₈₂ (13ab) देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
 देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः C₉₄, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रताः C₀₂,
 om. K₈₂^{ac}, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणा रतः E (14b) मोहिता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
 K₇E, मोहितो C₄₅ • ब्रह्मणस्तदा] C₉₄C₄₅K₇, ब्राह्मणास्तथा C₀₂, ब्राह्मणस्तदा K₈₂
 K₁₀, ब्राह्मणस्य च E (14c) ब्राह्मणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ब्रह्मणो C₄₅ • तथै-
 वेह] C₄₅K₈₂K₁₀E, तथैवेह C₉₄, तथैवेह C₀₂K₇ (14d) रूपेणा०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇,
 रूपेणा० C₄₅, रूपेण C₀₂, रूपिणा० E (15a) ०संसक्तौ] E, ०संसक्तौ C₉₄K₈₂K₇,
 ०शक्तौ C₄₅, ०संसक्तो C₀₂K₁₀ (15b) जातौ तौ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, जातो तौ तौ
 C₀₂, जातौ ता K₇ (15d) ब्राह्मण] C₄₅C₀₂, ब्राह्मणः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E • ०शित०]
 em., ०श्रित० C_ΣK₈₂K₁₀K₇E • ०व्रत] conj., ०व्रत C₉₄, ०व्रतः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E
 (16b) ०ग्रहं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०ग्रह C₄₅ (16c) ०भृत्य०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 E, ०भृत्या० C₀₂ (17b) ब्राह्मणो ऽब्रवीत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ब्राह्मणस्तथा C₀₂

यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥ १२:१७ ॥

विपुल उवाच ।

सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् ।

शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव ।

अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥ १२:१८ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

यद्येवं वदसे भद्र भार्या मे देहि रूपिणीम् ।

स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥ १२:१९ ॥

विपुल उवाच ।

प्रतीच्छ भार्या सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् ।

अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १२:२० ॥

भार्योवाच ।

परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् ।

अतीव हि प्रियां भार्या निर्दोषां च कथं त्यजेः ॥ १२:२१ ॥

- (17c) यदि सत्यं प्रदातासि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{02} (17d) सुप्रसन्नं मन-
स्तव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, om. C_{02} , सुप्रसन्नमनस्तव $K_{10}E$ (18a) ०प्रसन्नं मनो] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_7E$, ०प्रसन्नमनो $C_{02}K_{10}$ (18b) सुप्रसन्नं तपः०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, सुप्रसन्न-
तपः० K_{10} (18c) शीघ्र०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, श्रीघ्र० K_{10} (18e) अदेयं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$
 E , अदेय K_{10} (18f) स्वशिरः०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, शरीर० K_{82} • ०भृति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$
 K_7 , ०भृतिर् E (19) ब्राह्मण] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, ब्राह्मणा C_{94}^{ac} , ब्रह्म K_{10} (19b)
भार्या] $C_{\Sigma}K_{82}E$, भार्या $K_{10}K_7$ (19c) स्वस्ति] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, स्वस्ति K_{10} , स्वस्तिर्
 E (19d) कल्याणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, कल्याण C_{02} • भव] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$,
तव E (20) विपुल] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, विप्र E (20a) भार्या] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, भार्या
 K_{10} • ०श्रोणीं] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$, ०श्रोणि $C_{02}K_{82}^{ac}K_{10}$ (20b) ०शालिनीम्] $C_{\Sigma}K_{82}$
 E , ०शालिनी K_{10} , ०शीलिनीं K_7 (20c) अकुत्सितां विशालाक्षीं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$
 E , अकुत्सिता विशालाक्षि C_{02} , अकुत्सिता विशालाक्षी K_{10} (20d) ०निभान-
नाम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०निभानना K_{10} (21a) ०त्याज्या] $C_{94}K_{82}K_7E$, ०त्याज्य C_{45}
 K_{10} , ०त्याज्य C_{02} (21c) प्रियां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, प्रियं $C_{02}K_{10}$ (21d) निर्दोषां]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, निर्दोष C_{02} • त्यजेः] $C_{94}K_{82}K_7$, त्यजेत् $C_{45}C_{02}$, त्यजेत् K_{10}
 E • च] conj., स $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$

सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च ।
दानं वा सुमहदत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥ १२:२२ ॥
अपुत्रो नाम्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः ।
श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥ १२:२३ ॥
अपुत्रो नाम्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा ।
मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥ १२:२४ ॥
दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
वेदांश्च जपयज्ञांश्च कृत्वा स द्विजसत्तमः ॥ १२:२५ ॥
प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः ।
अपुत्रो नाम्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥ १२:२६ ॥
इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः ।
पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गांश्चतुरो द्विजः ॥ १२:२७ ॥

(22ab) मनुष्याणामिह] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, मनुष्याणामिह C₀₂ (22d) ०बहुः] em., ०बहु C_ΣK₈₂K₇ (unmetr.), ०बहुं K₁₀, ०बहून् E • कृतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, कृतम् C₀₂ (23ab) स्वर्गं तपोभिर्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, स्वर्गं --- र्वा C₉₄ (23d) ०न्तिके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०न्तिकैः C₄₅ (24a) स्वर्गं] C₉₄K₈₂K₇E, स्वर्गं C₄₅C₀₂K₁₀ (24c) ०पालो] K₇E, ०पाल C_ΣK₈₂K₁₀ (25a) बहून्द०] C_ΣK₈₂K₁₀E, बहू द० K₇ (25b) यज्ञांश्च विविधांस्तथा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, यत्वा यज्ञांश्च विविधां तथा C₄₅, यज्ञांश्च विविधांस्तथा K₇, स्यज्ञांश्च विविधांस्तथा E (25c) वेदांश्च जपयज्ञांश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, वेदांश्च जपयज्ञांश्च C₄₅, वेदांश्च जपयज्ञांश्च K₁₀, वेदांश्च जपयज्ञांश्च E (25d) स द्वि०] conj., तद्वि० C_ΣK₈₂E, तद्वि० K₁₀, सद्वि० K₇ • ०सत्तमः] C_ΣK₁₀K₇E, ०सत्तम K₈₂ (26a) ०द्वारो] C_ΣK₈₂K₇E, ०द्वारे K₁₀ (26ab) यस्यापि दे०] C_ΣK₈₂K₇, यस्यापि दे० K₁₀, यस्याहि दे० E (26b) ०दूतैर्नि०] C_ΣK₈₂E, ०दूतैर्नि० K₁₀, ०दूतैर्नि० K₇ (26c) ०यात्स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०यात्स्वर्गं C₀₂ (26d) ०शतैरपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, करोति यः C₀₂ (27a) ०क्तस्तु च्युतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०क्तस्तुम्च्युतः C₀₂ (27c) पुत्रानु०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, पुत्रमु० C₀₂ (27d) शारङ्गांश्च] K₈₂K₇, शारङ्गांश्च C₉₄, शारङ्गंश्च C₄₅, शारङ्गंश्च C₀₂K₁₀, शारङ्गाच्च E • द्विजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, द्विज C₀₂

द्वादशमो ऽध्यायः

तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः ।
 कुलत्राणात्कुलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥ १२:२८ ॥
 दारसंग्रह पुत्रार्थं क्रियते शास्त्रदर्शनात् ।
 यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥ १२:२९ ॥
 दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि ।
 भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥ १२:३० ॥
 साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते ।
 जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥ १२:३१ ॥
 अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते ।
 ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥ १२:३२ ॥
 नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि ।
 कल्पकोटिसहस्रे ऽपि नरकस्थो यशस्विनि ।
 मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ॥ १२:३३ ॥
 अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ।
 दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् ॥ १२:३४ ॥

✧

(28b) स्वर्ग] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, स्वर्ग C₀₂ • वारितः] C_ΣK₈₂K₇E, वारितः
 K₁₀ (28c) कुलं] C₄₅, कलं C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E • त्राणात्कुलं] K₁₀, त्राणां
 कं C_ΣK₈₂E, त्राणा कं K₇ • स्मि] C_ΣK₈₂K₇E, स्मि K₁₀ (28d) आद्भार्य
 एव] C₉₄K₈₂K₇E, आद्भार्यमेव C₄₅, आ भार्य एव C₀₂K₁₀ (29a) ग्रह] C₀₂
 K₁₀K₇E, ग्रहः C₉₄C₄₅K₈₂ • पुत्रां] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पात्रां E (29b) क्रियते]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, क्रियाते C₄₅ (30c) वचनं] C_ΣK₈₂K₁₀E, वचन K₇ (30d)
 अब्रवीत्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, अब्रवीत् । विपुल उवाच । C₀₂E (31a) जानामि]
 C₄₅C₀₂K₈₂E, जानासि C₉₄K₁₀K₇ (31b) पतिं] C_ΣK₈₂K₇E, प्रतिं K₁₀ (31d)
 तोषितः] C_ΣK₈₂K₁₀E, तोषिनः K₇ (32d) व्रजे] C₉₄K₈₂K₇, व्रजेत् C₄₅C₀₂K₁₀E,
 व्रजे K₈₂ (33a) यदि] C_ΣK₈₂K₁₀E, ययदि K₇ (33c) सहस्रे ऽपि] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇, सहस्राणि C₀₂E (33d) स्थो यं] K₇E, स्थाद्यं C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀,
 स्था यं C₄₅ (33e) मुक्तिमेव] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, मुक्तिमेवन् E (34a) अदानाच्चां]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, अदाना चां C₀₂ (34d) लोके] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, om. K₈₂,
 लोकं E

नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ।
 सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे ॥ १२:३५ ॥
 भार्या धर्मसखेत्येवं त्वया पूर्वमुदाहृतम् ।
 यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः ॥ १२:३६ ॥
 द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ।
 जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १२:३७ ॥
 माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ।
 पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः ॥ १२:३८ ॥
 कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ।
 चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः ॥ १२:३९ ॥
 शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि ।
 सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥ १२:४० ॥
 शङ्कर उवाच ।
 तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा ।

✧

39b ≈ 15.18b : श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च

✧

(35a) नोक्तं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇^{pc}E, नोक्ता K₇^{ac} (35b) ऽव्रते] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ऽव्रत०
 E (35d) ऽचरे] C_ΣK₈₂K₇, ऽचरेत् K₁₀E (36a) धर्म०] C_ΣK₁₀K₇E, धर्म K₈₂
 (36b) त्वया] em., त्वयि C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (36c) ऽसखाया०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 E, ऽसखा० C₄₅ (37a) ऽधरो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ऽपरो C₄₅ (37c) ऽर्थमहं]
 C_ΣK₈₂E, ऽर्थम्महं K₁₀, ऽर्थमह K₇ (38a) ऽव्यक्तः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ऽव्यक्त
 C₀₂, ऽव्यक्तऽ K₇ (38b) बुद्धिर्भा०] C₉₄C₄₅K₁₀, बुद्धि भा० C₀₂K₈₂K₇E • दमः]
 C_ΣK₈₂K₇E, दम K₁₀ (unmetr.) • सखा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, समा C₉₄ (39a)
 ऽश्रेष्ठो] C₄₅K₈₂K₇^{pc}, ऽश्रेष्ठ० C₉₄C₀₂K₁₀, ऽश्रेष्ठा K₇^{ac}, ऽश्रेष्ठः E (39b) श्रेष्ठा] C_Σ
 K₇E, श्रेष्ठो K₈₂, श्रेष्ठ K₁₀ (39c) दिनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, दिन० C₀₂K₁₀E (39d)
 ऽत्तमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ऽत्तम C₀₂ (40a) ऽर्थ] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ऽर्थ C₄₅
 (41) शङ्कर] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, महेश्वर E (41a) तूष्णीम्भूता] C₉₄, तूष्णीम्भूत्वा C₄₅,
 तूष्णीम्भूत C₀₂, तूष्णीम्भूता K₈₂K₁₀, तूष्णीम्भूती K₇, तूष्णीम्भूतां E • भार्या] C_ΣK₈₂K₁₀
 K₇, भार्या E (41b) ऽक्षणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ऽक्षणः C₀₂, ऽक्षणाः K₁₀, ऽक्षणाम् E

करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥ १२:४१ ॥

यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा ।
ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥ १२:४२ ॥

मुक्तावैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च ।
सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृतान् ॥ १२:४३ ॥

प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः ।
प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥ १२:४४ ॥

रुद्र उवाच ।
विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना ।
आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥ १२:४५ ॥

वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च ।
विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ १२:४६ ॥

ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् ।

(41c) ०क्षी] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०क्षीं E (41d) ब्राह्मणाय निवेदिता] C₉₄C₀₂K₈₂
K₁₀K₇E, ब्राह्मणाय निवेदिता C₄₅ (42b) हिरण्यं] C_ΣK₁₀K₇, हिरण्यं K₈₂E (42c)
ददामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ददानि C₄₅ • ते द्विजं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E, ---जं C₉₄,
त द्विजं K₇ (43a) ०वैडूर्यं] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, ०वैभार्यं C₀₂, ०वैर्यं K₈₂^{ac}, ०वैदूर्यं
K₈₂^{pe}E • ०वासांसि] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०वासांसि K₇ (43c) सर्वान्गृहाण] C₉₄C₄₅K₈₂
E, सर्वान्तान्गृहाण C₀₂, सर्वान्गृहान् K₁₀, सर्वा गृहाण K₇ (43d) ०सत्कृतान्] em.,
०सत्कृताम् C_ΣK₈₂K₇E, ०सत्कृतम् K₁₀ (44b) प्रीयं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇^{pe}E, प्रीनं K₇^{ac}
(44c) प्रीयन्तां] C₉₄, प्रीयतां C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, प्रीयता K₁₀ • पितरः] C_ΣK₁₀K₇E,
पितर K₈₂ (44d) अस्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, असि C₉₄ (45) रुद्र] C_ΣK₈₂K₁₀
K₇, महेश्वर E (45a) वचः श्रुत्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, वचश्श्रुत्वा --- C₉₄ (45b)
तपस्विना] C_ΣK₈₂K₇E, तपस्विनाम् K₁₀ (46a) वसेत्तत्र गृहे] C₄₅K₈₂, वस तत्र
गृहे C₉₄C₀₂K₁₀, वस एतत्तत्र गृहे K₇, वसते च गृहं E (46c) विपुलस्तु] C_ΣK₈₂
K₇E, विपुलस्य K₁₀ (46d) कृत्वा चापि] C_ΣK₈₂K₁₀, ~ ~ ~ K₇, कृत्वा च वि०
E (47a) ब्राह्मणं] C_ΣK₈₂K₇E, ब्राह्मणां K₁₀ • ०द्यैवं] em., ०द्यैवं C₉₄C₀₂K₈₂
K₁₀E, ०द्येनं C₄₅, ०द्यैवं K₇ (47b) शीघ्रं] C_ΣK₈₂K₇E, शीघ्रं K₁₀

वने मूलफलाहारो विचरेत महीतले ॥ १२:४७ ॥

एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिप्लुतः ।

क गच्छामि क भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥ १२:४८ ॥

न पथं विषयं वेद्मि ग्रामं वा नगराणि वा ।

खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥ १२:४९ ॥

अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् ।

तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ १२:५० ॥

एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् ।

वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥ १२:५१ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च ।

अपूर्वं च सूरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥ १२:५२ ॥

फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् ।

विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥ १२:५३ ॥

(47c) °फलाहारो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$, °फाहारो K_7^{ac} (48a) एकाकी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, एका --- C_{94} (48b) परि°] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, पलि° K_7 (48c) क गच्छामि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, क्ष गच्छामि K_7 • क भोक्ष्यामि] C_{94} , क भोज्यामि $C_{45}K_{82}K_{10}$, क भोक्ष्यामि C_{02} , क भोक्ष्यामि K_7 , किं भोक्ष्यामि E (unmetr.) (49a) विषयं वेद्मि] $C_{94}K_{82}K_{10}E$, विषमं वेद्मि $C_{45}C_{02}$, वियषं वेद्मि K_7 (49b) वा] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$, च $C_{45}K_{82}$ (49c) खेट°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, क्षेत्र° C_{02} • °खर्वट°] E , °कर्पट° $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ (49d) कंचन] $em.$, कश्चन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ (50a) सुशैलं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, सुशेलं K_7 (50b) विपुलो°] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, विलो° K_{10} (50c) निरीक्ष्यामि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, निरीक्ष्यामि K_7 (51a) एवमु°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, एकं उ° C_{45} (51b) °रुहत्] E , °रुहेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ (51c) °च्छायां] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, °च्छाया K_7 (52a) एतस्मिन्नेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, एतस्मिन्नैव C_{02} , एतस्मिन्नैव K_7 • काले तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, कालेन $C_{02}E$, कालेन K_7 (52b) वृक्ष°] $C_{\Sigma}K_{10}K_7^{pc}E$, वृक्षा° $K_{82}K_7^{ac}$ (52c) सूरूपं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$, स्वरूपं $C_{45}K_{82}$ (53d) पुनर्वृक्षं समारुहत्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, पुन वृक्ष समारुहम् C_{02} , पुनर्वृक्ष समारुहं K_{10}

द्वादशमो ऽध्यायः

विपुलश्चित्रवदृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥ १२:५४ ॥
 न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्म्यहम् ।
 वार्त्तापि न च मे श्रोता प्रतिजानामि कंचन ॥ १२:५५ ॥
 एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् ।
 सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रन् पुनर्जिघ्रन्निरीक्ष्य च ॥ १२:५६ ॥
 फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् ।
 पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥ १२:५७ ॥
 तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् ।
 प्रार्थयित्वा तु यत्किञ्चिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥ १२:५८ ॥
 ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह ।
 पथि कश्चिज्जनः पृष्ठः किंनाम नगरं त्विदम् ॥ १२:५९ ॥
 स होवाच पथीकेन किमपूर्वमिहागतः ।

(54a) ०त्रवदृष्ट्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०त्रव दृष्ट्वा C₀₂ (54cd) ०भूतो ऽस्मि अहो] C_ΣK₁₀K₇E, ०संभूतो ऽस्म्यहो K₈₂ (55a) जिघ्रामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, च घ्रामि C₄₅ (55c) श्रोता] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, श्रोत्रा C₉₄ (55d) कंचन] em., कश्चन C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (56a) ०मुक्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०मुक्त्वा C₀₂ (56b) गृह्य] C_ΣK₈₂K₁₀E, गृह K₇ (56c) ०निरीक्ष्य] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०निरीक्ष K₇ (56cd) पुनर्जिघ्रन्पुनर्जिघ्रन्] C₉₄C₄₅K₈₂E, मुन जिघ्रं पुन जिघ्रं C₀₂, पुनर्जिघ्र पुनर्जिघ्रं K₁₀, पुनर्जिघ्र पुनर्जिघ्र K₇ (56d) निरीक्ष्य] C_ΣK₈₂K₁₀E, निरीक्ष K₇ (57a) चात्र] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, चा C₉₄, चात्र C₉₄ • निरूप्यन्तो] E, निरूप्यान्ति C₉₄, निरूप्यां चा C₄₅, निरूप्यन्ति C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (57b) ०लोकयन्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०लोकयत् C₄₅ (57c) पाथेय०] C_ΣK₈₂K₇E, पथेय० K₁₀ • ०रहितश्चा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०रहिते चा० C₀₂ (57d) ०दत्तं] C₉₄K₈₂K₇, ०दत्त० C₄₅C₀₂K₁₀E • फलं] C_ΣK₈₂K₁₀E, om. K₇ (58a) ०गृह्यैव] C₄₅K₁₀E, ०गृह्येव C₉₄K₇, गृहे च C₀₂, ०गृह्यैवं K₈₂ (58c) तु] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, च E (58cd) यत्किञ्चिज्जी०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, यत्किञ्जि जी० C₀₂ (59d) नगरं त्विदम्] C₉₄K₈₂K₇E, नगर त्विदम् C₄₅C₀₂, नगरं त्विह K₁₀ (60a) स हो०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, अहो० C₄₅K₁₀ • पथीकेन] C_ΣK₈₂K₁₀E, पथीको न K₇ (60b) ०गतः] C_ΣK₈₂K₇E, ०तवः K₁₀

दक्षिणापथदेशो ऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥ १२:६० ॥

राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी ।

अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ॥ १२:६१ ॥

दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः ।

ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२:६२ ॥

विपुल उवाच ।

अत्र श्रेष्ठिमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद ।

कतमो देश तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥ १२:६३ ॥

विपुलेनैवमुक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः ।

मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ १२:६४ ॥

श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते ।

कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥ १२:६५ ॥

एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना ।

- (60c) °पथ०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °पथे C₄₅ (60d) °पुरं त्वदः] C₄₅, °पुरं त्वयः C₉₄, °पुरं त्वयं C₀₂K₈₂K₁₀, पुरन्दरः K₇, °पुरं स्वयम् E (61a) राजा] C_ΣK₈₂K₁₀, राजा हि K₇, राज E • °जटो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °यतो E (61b) केकयी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, कैकयी C₉₄ (61d) केकयी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, कैकयी C₉₄ • तथैव च] C_ΣK₈₂K₁₀E, तथैव र K₇ (62a) दाता] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ---ता C₉₄ • °कला०] E, °कल० C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (62b) युद्धे] C_ΣK₈₂K₇E, युद्धो K₁₀ (63a) °पास्यामि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °पस्यामि C₀₂ (63b) नाम] C₉₄C₄₅K₇, नामं C₀₂K₈₂K₁₀E • वद] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, वदः C₄₅ (63c) देश त०] C₀₂K₁₀, देशस्त० C₉₄C₄₅K₈₂K₇E (unmetr.) (63d) कथयस्व] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, कथयस्य C₄₅ (64a) विपुलेनैव०] C_ΣK₈₂K₁₀E, विपुलेनेव० K₇ (64c) मम भीमबलो नाम] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, मम भी ---बलो नाम C₉₄, om. E (64d) श्रेष्ठिकस्य गृहागतः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ पथिको ऽहमिदानीञ्च । को भवान् तस्य विषये किं वा ज्ञातुं चिकीर्षसि ॥ E (66a) °स्त्विति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °स्तिति C₄₅C₀₂ • तेनोक्तो] C_ΣK₈₂K₁₀, तेनोक्तो K₇, तेनोक्तौ E (66b) °त्मना] C_ΣK₈₂K₁₀E, °त्मनाः K₇

तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥ १२:६६ ॥

श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु ।

तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥ १२:६७ ॥

अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् ।

अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥ १२:६८ ॥

तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च मन्दरे ।

देवलोकि सव्यक्तं न मर्त्यमुपजायते ॥ १२:६९ ॥

अहो ऽस्मि स फलं भोक्ता राजार्हं च न संशयः ।

दौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥ १२:७० ॥

ततस्त्वरितं गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् ।

आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥ १२:७१ ॥

राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।

(66c) तेनैव] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, तेनेव K_7 (66d) प्रति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, प्रति:
 $C_{02}E$ (67a) श्रेष्ठिकः] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$, श्रेष्ठितः C_{94} , श्रेष्ठिक K_{82} (67b) दृष्टः
स] $C_{45}K_{82}K_7E$, दृष्टः --- C_{94} , दृष्ट स C_{02} , दृष्टस्य K_{10} (67c) ऽगम्य] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$
 E , ऽगत्य K_7 (67d) स निवेदितः] $C_{\Sigma}K_{10}E$, सन्निवेदितः K_{82} , संनिवेदितः K_7
(68ab) श्रेष्ठमहो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, श्रेष्ठ अहो C_{02} (68cd) गन्धमहो फलं]
corr., गन्धमहो फल $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}E$, गन्धमहो गन्धमहो फल C_{45}^{ac} , गन्ध अहो फल
 K_{10} , गन्धो फलं अहो K_7 (69a) तत्फ०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, यत्फ० E (69b) मेरौ]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}E$, मेरो $C_{02}K_{10}K_7^{ac}$ • मन्दरे] conj., कन्दरे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ (69c)
देवलोकि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, देवलोकि K_{10}^{ac} (69d) मर्त्यमुपजायते] $C_{02}K_{82}K_{10}$
 K_7 , मर्त्यमुपजायते --- C_{94} , मर्त्य सुपजायते C_{45} , मर्त्यामुपजायते E (70a) अहो]
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, ---हो C_{94} , अहो E • स फलं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, सफलम्
 C_{94} , तत्फलं E • भोक्ता] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, भोक्तं K_7 (70b) राजार्हं च] $C_{02}K_{10}$,
राजार्हश्च $C_{94}C_{45}K_7E$, राजार्हश्च K_{82} (70c) दौकयित्वा] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, दौकयित्वा
 K_{10} (71a) त्वरित] $K_{82}K_7E$, त्वरितं $C_{\Sigma}K_{10}$ (unmetr.) (71b) गृह्य] $C_{94}C_{02}$
 $K_{82}K_{10}K_7E$, गृह C_{45} • ऽहरम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, ऽरमम् $K_{10}E$ (71c) ऽसृत्यैव] C_{94}
 $C_{45}E$, ऽसृत्यैव $C_{02}K_{10}K_7$, ऽसंगत्य K_{82} (71d) स फलं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, तत्फलं E
(72a) स फलं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, तत्फलं E (72b) विस्मयं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, विस्मय
 K_{10}

कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं पूर्वं मनोहरम् ॥ १२ : ७२ ॥
 स्वादुमूलं फलं कन्दं दृष्टं पूर्वं न तादृशम् ।
 रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥ १२ : ७३ ॥
 सद्य एवोपयुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् ।
 कीदृशं स्वाद विज्ञानमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥ १२ : ७४ ॥
 ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् ।
 अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥ १२ : ७५ ॥
 सद्यः षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत् ।
 न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥ १२ : ७६ ॥
 केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः ।
 तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्यः सर्वानवाप्तवान् ॥ १२ : ७७ ॥
 मन्त्री पुरोहितो ऽमात्यः सर्वे भृत्यजनास्तथा ।

(72c) श्रेष्ठि] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, श्रेष्ठ E (72d) फलं पूर्वं मनोहरम्] corr., फल---
 हरम् C₉₄, फलम्यर्वमनोहरम् C₄₅, फलं पूर्वं मनोहरम् C₀₂K₈₂K₁₀K₇, फलं सर्वमनो-
 हरम् E (73a) ०मूलं फलं] K₇, ०मूलफलं C_ΣK₈₂K₁₀E (73ab) कन्दं दृष्टं पू०]
 em., ०कन्दं दृष्टा पू० C₉₄K₈₂K₁₀, ०स्कन्द दृष्टा पू० C₄₅, ०स्कन्द दृष्ट पू० C₀₂, कन्द
 दृष्टन्पू० K₇, ०स्कन्द दृष्टा पू० E (73b) तादृशम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तादृशं
 C₀₂, यादृशम् E (73d) ०कारकम्] C_ΣK₁₀K₇E, ०कारकः K₈₂ (74a) सद्य ए-
 वोपयुञ्जामि] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सत्य एव प्रभुञ्जामि E (74c) स्वाद विज्ञानम्] C_ΣK₈₂
 K₁₀K₇, स्वादु विज्ञातुम् E (75a) ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, तत C₄₅ (75cd)
 स्वादं सर्वं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, स्वा--- C₉₄ (76a) सद्यः] corr., C_ΣK₈₂K₁₀
 K₇E (76b) ०पद्यत] C₉₄C₄₅, ०पद्यते C₀₂K₈₂K₁₀E, ०द्यत K₇ (76c) वली०]
 C_ΣK₈₂K₁₀K₇, वलि० E (77b) ०दन्तो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०देहो E • दृढेन्द्रियः] C_Σ
 K₈₂K₇E, दृढेन्द्रिः K₁₀ (77c) ०चक्षुर्बलप्राणा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, ०चक्षुर्बलप्राणा०
 C₀₂, ०चक्षुर्बलं प्राणा० K₇, ०चक्षुर्बलप्राणा० E (77d) ०न्सद्यः] corr., ०न्सद्य C_Σ
 K₈₂K₁₀K₇E • सर्वान०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सर्वान्न० C₀₂ • ०प्तवान्] C_ΣK₁₀K₇E,
 ०मुयात् K₈₂ (78a) पुरोहितो ऽमात्यः] C₉₄C₀₂K₁₀, पुरोहितो मात्य C₄₅K₈₂K₇, पु-
 रोहितामात्य E (78b) सर्वे भृत्यजनास्तथा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, जनास्तथास्तथा
 C₄₅

पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥ १२:७८ ॥

राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः ।

प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान्स नरेश्वरः ॥ १२:७९ ॥

उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः ।

कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥ १२:८० ॥

पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम ।

केकयीं दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥ १२:८१ ॥

स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा ।

प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ १२:८२ ॥

न वनेन वने राजन्न वाणिज्यकृषेण वा ।

केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकांक्षया ॥ १२:८३ ॥

दत्तो ऽस्मि तेन राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते ।

(78c) ०स्त्री] C_२K_{८२}K_{१०}K_७, ०स्त्रि E (78d) सर्वे] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E, --- C_{९४}
 • गताः] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E, गतः C_{०२} (79b) परां] C_२K_{८२}K_७E, परं K_{१०} (80a)
 राजा तं] C_२K_{८२}K_७E, राजनं K_{१०} • श्रेष्ठिं] C_२K_{८२}K_{१०}K_७, श्रेष्ठं E (80b) ०दयः]
 C_२K_{८२}K_{१०}K_७, ०दय E (80c) कुरु] C_२K_{८२}K_{१०}K_७, शृणु E • भीमबलस्त्वेवं] C_{४५}
 C_{०२}K_{८२}, भीमवस्त्वेवं C_{९४}E, भीमबलस्त्वेव K_{१०}, भीमबल_७स्त्वे_७वं K_७ (81b) ०त्तम]
 C_२K_{८२}K_{१०}K_७, ०त्तमः E (81c) केकयीं दुर्बलां] K_{८२}, कैकयीन्दुर्बलान् C_{९४}, केकयीं
 C_{४५}, केकयी दुर्बला C_{०२}K_{१०}E, कैकयी दुर्बलां K_७ (81cd) वृद्धां पुनः] C_{४५}K_{८२}K_{१०}
 K_७, वृद्धा --- C_{९४}, वृद्धा पुनः C_{०२}E (81d) प्रापय] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E, प्राप
 C_{०२} (82b) श्रेष्ठी] C_{०२}E, श्रेष्ठि C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_७, श्रिष्ठि K_{१०} • ०बलस्तथा] C_२K_{८२}E,
 ०बलस्तदा K_{१०}K_७ (82c) ०वाच ह] C_२K_{८२}K_{१०}K_७, ०वाचाह E • राजानं] C_२K_{१०}
 K_७E, राजान K_{८२} (83a) न वनेन] C_२K_{८२}K_{१०}K_७, न फलेदं E (83ab) राजन्न] C_{९४}
 C_{०२}K_{८२}K_७E, राजान्न C_{४५}K_{१०} (83c) कुलं] C_२K_{८२}K_{१०}E, कुं K_७ (84a) ऽस्मि
 तेन] C_२K_{८२}K_७, स्मिन्तेन K_{१०}, ऽस्मि तव E (84b) दत्तो ऽसि] C_{९४}C_{४५}K_{१०}K_७,
 दत्तासि C_{०२}, दत्तो स्मि K_{८२}, प्राप्तोषि E

न ते शक्रोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥ १२:८४ ॥

श्रुत्वा भीमबलवाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः ।

अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्वचनं पुनः ॥ १२:८५ ॥

यदि नास्ति किं मे दत्तं मया वा मार्गितो भवान् ।

यत्र ह्येको बहवो ऽत्र जायन्ते नात्र संशयः ॥ १२:८६ ॥

आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् ।

अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥ १२:८७ ॥

अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मते ।

छेद्यश्चण्डविचण्डाभ्यां रक्ष भीमबलाधमः ॥ १२:८८ ॥

ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् ।

अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्रं ब्रज त्वरम् ॥ १२:८९ ॥

87d C₀₂ breaks off here missing one folio (f. 291); it resumes at 12.113d in f. 292.

(84c) ते] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, च E (84cd) राजन्वक्तुं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, रा---कुम्
C₉₄, राजान्वक्तुम् C₀₂ (84d) वैदेशिनं नरम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇, वैदेशिनन्नरम् C₉₄,
वैदेशिनं नरः K₁₀, च देहि तन्नरः E (85a) ंबलं] C₉₄C₄₅, ंबलं C₀₂K₈₂K₁₀K₇E
(85c) अमात्यं] C_ΣK₈₂K₇E, अमात्यं K₁₀ • ०पुत्रस्त्वं] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०पुत्रं त्वं K₇
(86a) किं मे दत्तं] K₇, किमे दत्तं C_ΣK₈₂K₁₀, किमेतत्तं E (86b) मार्गितो] C_ΣK₈₂
K₁₀K₇, प्रार्थितो E • भवान्] C_ΣK₈₂K₁₀E, भगवन् K₇ (86c) यत्र ह्येको बहवो ऽत्र]
C₉₄K₈₂K₁₀K₇, यत्रैको बहवो ऽत्रैव C₄₅, यतश्चैक बहून्तत्र C₀₂, यत्रश्चैको बहून्तत्र E
(86d) जायन्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, जायते C₀₂ (87b) तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
E, तैनैव C₀₂ (87c) अवश्यं तेन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, अवश्यं --- न C₉₄ • गन्तव्यं]
C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, बुद्धव्यं C₄₅ (87d) मार्गय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, मार्गयः E (88a)
अदत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, अदत्ता K₁₀, अदत्त्वाफत्वा K₇^{ac} (88c) छेद्यश्च] K₈₂,
छेद्ये च C₉₄K₁₀, छेदे च C₄₅K₇, छेद्ये च E (88d) ०धमः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E,
०धम C₄₅ (89a) ०बलः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, ०बल K₈₂ (89b) शशिप्रभम्] C₉₄
C₄₅K₈₂K₁₀K₇, शशी प्रदम् E (89c) अलङ्घ्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, लङ्घ्य K₁₀, उवाच
E • राज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, राजा K₁₀ (89d) कुलपुत्रं ब्रज त्वरम्] em., कुलपुत्रं
ब्रजत्यरम् C₉₄C₄₅, कुलपुत्रं ब्रजन्परं K₈₂, कुलपुत्रं ब्रज त्वरम् K₁₀E, कुलपुत्रं ब्रजन्परं
K₇

द्वादशमो ऽध्यायः

मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि ।
सद्यो ऽस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥ १२:९० ॥
यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वादेशय त्वरम् ।
तत्फलेन विना भद्रं दुर्लभं तव जीवितम् ॥ १२:९१ ॥
विपुल उवाच ।
जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशी भवनं तव ।
कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥ १२:९२ ॥
फलं वा न पुनस्त्वन्यद्दातुं शक्यं न केनचित् ।
सह्यपर्वतशैलाग्रे आसीनः श्रान्तमानसः ॥ १२:९३ ॥
वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः ।
मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥ १२:९४ ॥
तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः ।
त्वया मया च गत्वैव याचावः प्लवगाधिपम् ॥ १२:९५ ॥
श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् ।

(90a) °पुत्र त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, °पुत्रस्त्वं E (90b) वध्यो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, वध्यौ K₁₀ • भविष्यसि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, भविष्यति K₁₀ (90c) सद्यो ऽस्ति] C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ---द्योस्ति C₉₄, यद्यस्ति E (91a) प्राप्तं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, प्राप्त° C₄₅, प्राप्ति E (91b) °देशय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, °देशयत् K₁₀, °देशयन् E • त्वरम्] conj., तव C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E (92b) वैदेशी] em., वैदेशि C₉₄K₈₂K₁₀K₇E (92d) प्राप्नुयाम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, प्राप्नुयाम° K₈₂, प्राप्तो ऽयम° E • °हमद्य वै] C₉₄C₄₅K₈₂E, °हपद्य वै K₁₀, °हमद्य वै K₇ (93a) वा न] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, वा C₄₅ (93ab) °न्यद्दातुं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °न्य द्दातुं K₇ (93b) शक्यं न केनचित्] C₄₅K₈₂K₁₀E, शक्य --- नचित् C₉₄, शक्यं न तेनचिद् K₇ (93d) आसीनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, आशीतः C₄₅ • श्रान्त°] C₉₄K₈₂K₇E, श्रोत्त° C₄₅, सान्त° K₁₀ (94b) मम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, मह्यं E (94c) तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, तुभ्य K₁₀ (94d) °धिपे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °धिप K₁₀ (95d) च गत्वैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, त्वगत्वैव K₇ • याचावः प्लवगाधिपम्] C₄₅, यो वासः प्लवगाधिपः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E (96a) तथेत्याह] C₉₄K₁₀E, तथेत्याह C₄₅K₈₂K₇ (96b) गच्छामः] C₄₅K₈₂K₁₀E, ग --- मस् C₉₄, गच्छाम K₇

यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥ १२:९६ ॥

रुद्र उवाच ।

तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः ।

विपुलेन ततो दृष्टो वानरः प्लवगाधिपः ॥ १२:९७ ॥

अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायां समाश्रितः ।

मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥ १२:९८ ॥

वानर कुरु मित्रार्थं सद्यो मृत्युर्भवेन्मम ।

पूर्वदत्तं फलमन्यद्देहि वानर जीवय ॥ १२:९९ ॥

वानर उवाच ।

गन्धर्वेण तु मे दत्तं फलं दत्तं तु ते मया ।

पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥ १२:१०० ॥

विपुल उवाच ।

अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् ।

अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१ ॥

वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् ।

- (96c) प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, प्राप्त E (96d) तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, तुभ्य
K₁₀ (97a) गिरिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, गिरि C₄₅ (97b) °मानः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
K₇, °मानाः E (97d) वानरः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, वानर C₄₅ • प्लवगा°] C₄₅K₈₂K₁₀
K₇E, प्लगा° C₉₄ (98a) वानरश्रेष्ठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, वानरः श्रेष्ठे K₇, वानरः श्रेष्ठो
E (98b) वृक्षच्छायां] K₇, वृक्षच्छाया° C₉₄, वृक्षच्छाया° C₄₅K₁₀E, वृक्षच्छायां K₈₂
(99a) वानर] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, वानरं K₁₀ • °र्थ] C₉₄K₈₂K₇E, °र्थ C₄₅K₁₀ (99b)
मृत्युर्भ°] C₉₄C₄₅K₇E, मृत्यु भ° K₈₂K₁₀ (99c) °दत्तं] C₉₄K₇E, °दत्त° C₄₅K₈₂
K₁₀ • फलमन्य°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, फलमन्य° K₈₂ (99d) °हि वानर जीवय]
C₉₄, °वि वानर जीवयः C₄₅, °हि वानर जीवयः K₈₂K₁₀, °हि वान जीवय K₇, °हि
वा न च जीवये E (100a) तु मे दत्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, तु मे दत्त° K₁₀, मम दत्तं
E (101a) अदत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, अदत्ता K₇ (101b) जीवितुं] C₉₄C₄₅K₇
E, जीवितु K₈₂, जीवितं K₁₀ • भवेत्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, भवेत् K₈₂ (101c) अथवा
तत्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, अ---त्र C₉₄ (101d) चित्ररथः] C₉₄C₄₅^{pe}K₁₀K₇E, चिरथः
C₄₅^{ac}, चित्ररथ K₈₂ (102b) एवं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, एव C₄₅

ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२ ॥

गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वामहं पुनरागतः ।

पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३ ॥

गन्धर्वराज उवाच ।

सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।

मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४ ॥

कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति प्लवङ्गम ।

सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५ ॥

गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह प्लवङ्गमः ।

सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ॥ १२:१०६ ॥

गन्धर्व उवाच ।

कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर ।

- (102c) ततश्चित्र०] C₉₄C₄₅K₈₂, तत्रश्चि० K₁₀, तत्र चि० K₇E (102d) ०ब्रवीत्] C₉₄C₄₅K₇E, ०वीत् K₈₂^{ac}, ०वीवीत् K₈₂^{pc}, ०ब्रवी K₁₀ (103b) त्वामहं पु०] conj., त्वन्ध्ययम्पु० C₉₄K₇, त्वात् ह्यहम्पु० C₄₅, त्वत् ह्ययं पु० K₈₂, त्वत् ह्यहं पु० K₁₀E (104) गन्धर्वराज उवाच] C₄₅, गन्धर्वराजोवाच C₉₄K₁₀E, गन्धर्वराजौवाच K₈₂, गन्धराज उवाच K₇ (104a) गतश्चास्मि] C₄₅K₈₂K₇E, गतश्चा --- C₉₄, गतश्चास्मि K₁₀ (104b) तेन दत्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, --- दत्तम् C₉₄ (104c) दत्तं] corr., दत्त० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E (104d) ०सुहृदो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ०सुहृदो C₄₅ (105a) ऽन्यत्फलमादास्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ऽन्यफल दास्यामि E (105b) मम नास्ति प्लवङ्गम] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, मम नास्ति प्लवङ्गमः K₈₂, मत्तो ऽस्ति प्लवङ्गमः E (105cd) गमिष्यामस्तत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, गमिष्यामस्तत K₇, गमिष्यामि तत्र E (106b) तथेत्याह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, तथैत्याह C₄₅ (106c) प्राप्ता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, प्राप्ताः K₇ (106d) ०दय सर्वशः] conj., ०दयस्सर्वशः C₉₄ (unmetr.), ०दयः सर्वशः C₄₅K₈₂K₇E (unmetr.), दय सर्वश K₁₀ (107) गन्धर्व उवाच] C₄₅K₈₂K₁₀K₇, गन्धर्व उवा --- C₉₄, गन्धर्वराजोवाच E (107ab) प्राप्तस्त्व०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, प्राप्त त्व० K₈₂ (107b) ०काशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०काशां K₁₀ • ०श्वर] C₉₄C₄₅K₈₂E, ०श्वरः K₁₀K₇

पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७ ॥

सूर्य उवाच ।

सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।

स फलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ॥ १२:१०८ ॥

अन्यदातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै ।

तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९ ॥

रुद्र उवाच ।

गताः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि ।

उवाच सूर्यः सोमाय कारणापेक्षया शशिम् ॥ १२:११० ॥

सोम उवाच ।

किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर ।

फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११ ॥

सूर्य उवाच ।

(107c) फलं त्वन्य०] C₉₄K₈₂K₇, फलं त्व० C₄₅, फलंस्त्वन्य० K₁₀E (107d) ०नाशय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, अनामयः K₁₀, ०नाशयः E (108ab) ०स्मि तेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०स्मिन्तेन K₁₀ (108b) दत्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, दत्त० K₁₀ (108c) ०वासि] C₉₄C₄₅K₇, ०वाभि K₈₂, ०एवाति K₁₀, ०वाभिः E (108d) सुहृदत्वा-
न्मया] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, सुहृदत्वात्मया K₈₂, स च दत्वा मया E (109a) अन्यदातुं]
K₈₂K₇E, अन्य दातुं C₉₄C₄₅, अन्य दातु K₁₀ (109b) ०पुराद्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
०पराद्य E (109c) तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, त K₁₀ • ०विकल्पेन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E,
०विकल् --- C₉₄ (109d) ०पुत्रं] C₄₅K₈₂K₇E, ०पुत्र० C₉₄K₁₀ (110) रुद्र] C₉₄
C₄₅K₈₂K₁₀K₇, महेश्वर E (110a) गताः] C₄₅, गत C₉₄K₈₂K₁₀, गतः K₇E (110b)
हि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, om. K₁₀ (110c) सूर्यः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, सूर्य K₁₀ (110d)
कारणा०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, करुणा० C₄₅ • ०पेक्षया] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०पेक्षणा K₁₀
• शशिम्] C₉₄C₄₅K₈₂, शशि K₁₀E, शशिन् K₇ (111a) ०गतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E,
०गता K₁₀ (111b) तत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तव E • ०कर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
०करः E (111cd) पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्क०] corr., पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यङ्क०
C₉₄, पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वास्त्वन्यं क० C₄₅, पुनः त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यत्क० K₈₂, पुनस्त्वन्य
मुक्त्वा त्वन्यत्क० K₁₀, पुनस्त्वन्यत्मुक्त्वा त्वन्यङ्क० K₇E

यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् ।
न दत्तासि फलमन्यन्मया वध्यो भविष्यसि ॥ १२:११२ ॥

सोम उवाच ।
आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्यावहितो भव ।
इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं स फलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३ ॥

गत्यैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु ।
एवं कुर्म इति प्राह गत्येन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४ ॥

सोम इन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः ।
पूर्वदत्तफलमन्यदेहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५ ॥

इन्द्र उवाच ।
यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर ।
विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६ ॥

सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर ।

113d C₀₂ resumes here with दत्त मे भवान्

(112a) शक्यं फलं देहि] C₉₄K₈₂K₇E, काफलन्देहि C₄₅^{ac}, काफलन्देहि C₄₅^{pc}, शक्य
फलं देहि K₁₀ (112b) अन्यन्न] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, अन्यत्वं K₇, अन्यान्न E (112cd)
फलमन्यन्म०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, फलमन्यन्म० K₈₂, फलं मन्ये म० E (112d) व-
ध्यो] K₇, वध्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, वध्यो E • भविष्यसि] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, भविष्यति C₄₅
(113a) वक्ष्यामि] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, वक्ष्यामि K₈₂ (113d) दत्त मे] C_ΣK₁₀K₇E,
वत्त मे K₈₂ (114a) गत्यैवेन्द्र०] C₉₄, गत्यैवेन्द्र० C₄₅K₁₀K₇, ५ ५ ५ ५ C₀₂, गत्यावे-
न्द्र० K₈₂, गत्यैवेन्द्र० E (114b) ०र्थयामः] C_ΣK₁₀K₇E, ०र्थयामा K₈₂ • सहैव तु]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, सदैव तु C₀₂, सहैव तु: K₇ (114c) कुर्म] C_ΣK₈₂K₇, कर्म K₁₀,
सोम E (115a) सोम इन्द्र०] K₇, सोमेनेन्द्र० C_ΣK₈₂E, सोमेवेन्द्र० K₁₀ • ०चेदं]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०चेन्द्रं C₀₂ (115c) पूर्व०] C_ΣK₈₂K₇E, पूर्व K₁₀ (115cd)
०न्यदेहि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०न्य देहि C₀₂ (115d) शक्र] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, शक्र
E • वै] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, वै: C₄₅ (116b) ०कर] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०कर: C₄₅
E (116c) विष्णुहस्तान्मया] C_ΣK₈₂K₇E, विष्णुहस्ता मया K₁₀ (116d) फलं]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, फल C₄₅ (117b) ०लोकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०लोक C₀₂ •
०श्वर] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, ०श्वरं C₄₅, ०श्वर K₁₀

फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२ ॥
 उपायोऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते ।
 ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३ ॥
 मया दत्तं फलं त्वेकं किमन्यदातुमिच्छसि ।
 प्रार्थयामोऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिप्रजापतिम् ॥ १२:१२४ ॥
 तवोपरोधादेवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् ।
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५ ॥
 इन्द्रः सूर्यः शशी चैव गन्धर्वो वानरस्तथा ।
 विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६ ॥
 ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि ।
 दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७ ॥
 अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 मन्दारतल शोभानि वैडूर्यमणिकुट्टिमान् ॥ १२:१२८ ॥

(122d) सर्वं शक्नोमि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, सर्वं शक्नोसि C₀₂, ५ ५ शक्नोमि K₁₀ (123c)
 मम] C_५K₈₂K₁₀K₇, ममा० E (123d) तत्फलैकं] C_५K₁₀K₇E, तत्फलं K₈₂^{ac},
 तत्फलैकं K₈₂^{pc} • पुरन्दर] C_५K₈₂K₁₀E, पुरन्दरं K₇ (124a) दत्तं] C₀₂K₁₀, दत्त०
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E • त्वेकं] C_५K₈₂K₁₀E, त्वैकं K₇ (124b) ०च्छसि] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₇E, ०च्छति C₉₄ (124c) प्रार्थयामोऽत्र गत्वैकं] C_५K₈₂K₁₀K₇, प्रार्थया च
 गत्वैवं E (124d) ०ष्ठिप्रजा०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, ०ष्ठि प्रजा० C₄₅E, ०ष्ठिप्रजा० C₀₂
 (125a) तवो०] C_५K₈₂K₁₀K₇, ततो० E • ०रोधादेवे०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०रोधा देवे०
 C₀₂K₁₀, ०राधादेवे० E (125b) ०महम्] C_५K₈₂K₇E, ०मह K₁₀ (125c) गताः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, गता C₀₂E (125d) पुरस्कृत्य] C_५K₈₂K₁₀E, पुनस्कृत्य K₇ •
 जनार्दनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, जनार्दन C₀₂ (126a) इन्द्रः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E,
 इन्द्र C₀₂ • सूर्यः शशी चैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, सूर्य शशी चैव C₀₂K₁₀, सोमश्च सूर्यश्च E
 (126c) विपुलः] C_५K₇E, विपुल K₈₂K₁₀ (126d) ०द्वयं तथा] E, ०द्वयस्तथा C_५
 K₈₂K₁₀K₇ (127a) ०लोकं] C_५K₈₂K₇E, ०लोक K₁₀ (127c) ०सदो] C_५K₈₂K₁₀
 K₇, ०सदं E • रम्यं] C_५K₈₂K₇E, रम्यां K₁₀ (128c) ०तल] C_५K₈₂K₁₀K₇, ०तरु०
 E (128d) वैडूर्य०] C_५K₈₂K₁₀K₇, वैडूर्य० E • ०कुट्टिमान्] corr., ०कुट्टिमाम् C₉₄,
 ०कुट्टिमां C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०कुट्टिमम् E

प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् ।
 प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९ ॥
 पश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः ।
 पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३० ॥
 सर्वरत्नमया वृक्षाः सर्वरत्नमयं जलम् ।
 वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१ ॥
 सर्वे रत्नमया दृष्टा विपुलो विपुलेक्षणः ।
 अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२ ॥
 अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् ।
 विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३ ॥
 ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा ।

133 cf. ŚDhŚ 10.41 (on the results of an observance): सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्व-
 कामिकैः । रुद्रकन्यासमाकीर्णैर्महावृषभसंयुतैः ॥

(129b) वज्रकाञ्चनवेदिकाम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वज्रकाञ्चनवेदिका $C_{02}K_7E$, $\sim \sim \sim \sim \sim \sim$ -
 $\sim \sim$ का K_{10} (129c) प्रवालस्फाटिको जाल] $C_{\Sigma}K_7$, प्रवालस्फणिको जाल K_{82} ,
 प्रवालस्फाटिको जाल K_{10} , प्रवालस्फटिको जाला E (129d) ०क्षकः] $C_{\Sigma}K_7E$,
 ०क्षकं $K_{82}K_{10}$ (130a) पश्यते] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, दृश्यन्ते E • विपुल०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$
 K_7 , विपुला० E (130c) पुष्पा०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, पुष्प० K_7E • ०ग्राः] em., ०ग्रा C_{Σ}
 $K_{82}K_7$, ०ग्रा K_{10} , ०या E (130d) फलानामितका] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, फलनामितकां
 E (131a) सर्व०] $C_{45}K_{82}K_{10}E$, सर्वे $C_{94}C_{02}K_7$ • वृक्षाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, वृ-
 क्षा C_{02} • ०मया] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०मयो K_{10} (131b) सर्व०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सर्वे E
 (131c) ०गुल्म०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, om. K_{82}^{ac} • ०वल्ली] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०वली
 C_{02} (132a) सर्वे] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, सर्वे C_{94} , सर्व्व० C_{02} • दृष्टा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$
 $K_7^{pc}E$, दृष्टा C_{45} , दृ K_7^{ac} (132b) ०क्षणः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०क्षण C_{02} (132c)
 ०भौमं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०भौम० K_7 (133ab) अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषि-
 तम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, $\sim \sim$ K_{10} (133cd) विमानकोटिकोटीनां
 सर्वकामसमन्वितम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम् C_{94} , -
 $\sim \sim$ K_{10} , om. E (134b) ०कोटि०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०कोटि०
 K_7

तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४ ॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।

चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५ ॥

चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते ।

गायत्री वेदमाता च सावित्री च सूरूपिणी ॥ १२:१३६ ॥

व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते ।

वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७ ॥

श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमत् ।

इतिहासः पुराणं च सांख्ययोगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८ ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च ।

- (134d) °शोभिते] C_ΣK₈₂K₇E, °शोभिता K₁₀ (135a) °मूर्तिश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °मूर्ति च° C₀₂, °मूर्त्तिश्च K₁₀ (135ab) °वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °वक्त्राश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः C₀₂, °वक्त्र° K₁₀ (135c) चतुर्वेद°] C_ΣK₈₂K₁₀E, चतुर्वेद° K₇ (135cd) देवश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, देव च° C₀₂ (136ab) °वेदा वृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते] C₉₄C₄₅K₇E, °वेदवृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते C₀₂, °वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते K₈₂, वे° K₁₀ (136c) गायत्री वेदमाता च] C_ΣK₈₂K₇E, °°°°°°°° K₁₀ (137a) व्याहृतिः] C₉₄K₇E, व्याहृतिः C₄₅, व्याकृतिः C₀₂, व्याहृति K₈₂, °°° K₁₀ • प्रणवश्चैव] C₄₅K₈₂K₇E, प्रणव°---व C₉₄, प्रकृतिश्चैव C₀₂, °°°°° K₁₀ (137b) मूर्तिमान्समुपासते] C_ΣK₈₂K₇E, °°°°°°°° K₁₀ (137c) वौषट्कारो वषट्कारो] C₉₄C₀₂K₈₂E, om. C₄₅, °°°°°°°° K₁₀, वौषट्कारो च सत्कारो K₇ (137d) °कारः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, °कार C₀₂ (138b) °शास्त्रं समूर्तिमत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, °शास्त्रसमूर्तिमान् C₀₂E (138c) इतिहासः पुराणं च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, पुराणश्च C₄₅E, °°°°°°°° K₁₀ (138d) सांख्ययोगः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, सांख्ययोग C₀₂, °°°°° K₁₀ • पतञ्जलम्] C_ΣK₈₂K₇, °°°°° K₁₀, पतञ्जलि E (139a) आयुर्वेदो धनुर्वेदो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °वेद धनुर्वेद C₀₂, °°°°°°°° K₁₀ (139b) वेदो गान्धर्वमेव] C₉₄K₈₂, वेदो गान्धर्वमेव C₄₅, वेद गान्धर्वमेव C₀₂, °°°°°°°° K₁₀, वेदो गान्धर्वमेव K₇, वेदो गान्धर्वमेव E

अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासते ॥ १२:१३९ ॥

ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम् ।

गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४० ॥

मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः ।

देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः प्लवगेश्वरः ॥ १२:१४१ ॥

विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने ।

साधु भो विपुल श्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२ ॥

साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय ।

तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३ ॥

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्विनौ मरुत्तथा ।

भुङ्क्ष्व भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥ १२:१४४ ॥

- (139c) अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च] E, अर्थवेदान्यवेदाश्च C₉₄, अर्थवेदान्यवेदश्च C₄₅ (unnometr.), अर्थवेदान्यवेदाश्च C₀₂, अर्थवेदान्यवेदां च K₈₂, ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ K₁₀, अर्थवेदान्यवेदश्च K₇ (139d) मूर्तिमान् समुपासते] C_ΣK₈₂K₇E, ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ K₁₀
- (140ab) ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम्] C_ΣK₈₂K₇E, ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ - ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ K₁₀ (140c) अर्घं च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, अर्घश्च C₄₅, अर्घ्यश्च E
- (141c) रविः सोमो] C_ΣK₈₂K₇, रविः सोमो K₁₀, शशी सूर्यो E (141d) गन्धर्वः] C_ΣK₇E, गन्धर्व K₈₂, ॐ ॐ ॐ K₁₀ • प्लवगेश्वरः] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂E, प्लवगेश्वरः C₄₅^{ac}, ॐ ॐ ॐ ॐ K₁₀, प्लवगेश्वरः K₇ (142a) विपुलश्च महासत्त्व] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, विपुलश्च समासत्त्व C₄₅, ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ सत्त्व K₁₀ (142b) आस्यतां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, आस्यता C₄₅ • आसने] C_ΣK₈₂, आसने K₁₀E, आसनेः K₇ (142c) साधु भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, साधु हो C₄₅, ॐ ॐ ॐ K₁₀ (142d) विपुलं तपः] K₈₂K₁₀E, विपुलं तपः C₉₄, विपुलतपः C₄₅C₀₂K₇ (143b) श्रिय] C₉₄K₁₀K₇, श्रियः C₄₅, श्रियः C₀₂K₈₂E (143c) तोषिताः] C_ΣK₁₀K₇, तोषिता K₈₂E (144a) रुद्राः] C_ΣK₈₂, रुद्रा K₁₀K₇E (144b) साध्याश्विनौ] K₁₀, साध्याश्विन्यौ C₉₄C₄₅K₈₂, साध्याश्विन्यौ C₀₂K₇, साध्या यक्षो E • मरुत्तथा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, मरुत्तथा C₀₂
- (144c) भुङ्क्ष्व] C_ΣK₈₂K₇, भुङ्क्ष्व K₁₀, भुङ्क्ष्व E • भोगान्यथोत्साहं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, भोगा यथोत्साहं C₀₂ भोगा यथोत्साहं K₁₀ (144d) लोके] C_ΣK₈₂K₇E, लोक K₁₀

इयं विमानकोटीनां तवार्थायोपकल्पिता ।
सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ॥ १२:१४५ ॥

तवार्थीयोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः ।
यावत्कल्पसहस्राणि परार्धानि तपोधन ।
यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥ १२:१४६ ॥

महेश्वर उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः ।
वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ १२:१४७ ॥

प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मलोकपितामहम् ॥ १२:१४८ ॥

विपुल उवाच ।
भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ।

(145a) °कोटीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, °कोटीनि C_{02} , °कोटीना K_{10} (145b) त-
वार्थायोप°] $C_{94}K_{82}K_7E$, तवायोपि° C_{45} , त्वयार्थं याव° C_{02} , तवार्थायोप्र° K_{10} •
°कल्पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, °कल्पितं C_{02} , °कल्पि° $K_{10}K_7$, °कल्पितान् E (145c)
सहस्राणां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, सहस्राणा C_{45} (145d) अप्सरा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$
 K_7E , अप्सरो C_{02} • °रूपिणी] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, °रूपिणि E (146a) तवार्थीयो°]
 C_{94} , तवार्थायो° $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तंवार्थीयो° C_{02} , तवार्थेयो° E (146b) °सर्प-
न्ति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, °ष्यन्ति K_7 • °भूषिताः] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, °भूषितः K_{82} (146d)
परार्धानि] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, पराणि C_{45}^{ac} • °धन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, °धनाः E
(146f) °पभुज्यताम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, °प्रभुज्यताम् K_{10} (147b) विपुलो] $C_{94}K_{82}$
 $K_{10}K_7E$, om. C_{45} , विपुले C_{02} (147c) भयत्रस्त] E , भयस्तत्र $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, भयस्त्रत्र
 K_7 (147d) अश्रु°] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, अश्व° K_7 • °पूर्णा°] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, °पूर्ण° K_{10}
(148a) शिरसा] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$, शिर K_{10}^{ac} (148c) मधुरं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$,
मधुर° C_{45} (148d) °लोक°] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, लोके E (149c) स्वप्नभूतमिवा°]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, स्वप्नमितमिवा° C_{02}

स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना ॥ १२:१४९ ॥

तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोराद्
भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात्

नित्यं रोगाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्
तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥ १२:१५० ॥

श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावद्
आहूतसम्लवान्ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः

गर्भवासं न च त्वन्न च पुनर्मरणं क्लेशमायासपूर्णं

(149f) बुद्धिर्जातान्धचेतना] C_{Σ} , बुद्धिर्जान्धचेतना K_{82}^{ac} , बुद्धिर्जातान्धचेतना K_{82}^{pc} ,
बुद्धि जातान्धचेतना K_{10} , बुद्धि जातात्वचेतना K_7 , बुद्धिर्जातो ऽन्धचेतनः । मूढो ऽहं
त्वां कथं स्तौमि ज्ञानातीतं परात्परम् ॥ E (150a) तुभ्यं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, तुभ्यंस् K_{10} ,
नमस् E • त्रैलोक्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, त्रैलोक्यं C_{45} • बन्धो] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$,
वन्तो K_{82} • घोराद्] corr., घोरम् $C_{94}C_{02}K_{10}E$, घोरात् C_{45} , घोरः K_{82} ,
घोरात् K_7 (150b) साज्जरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सा जरं C_{02} , साज्जनुं
E • मरणं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, मरणं K_{10}^{ac} • भयात्] E, भयं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ (150c)
नित्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, नित्यं C_{45} (unmetr.) • रोगां] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, रागां
E • वासमनियतं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$, वासमनियतं C_{45} , वासमनियतं K_{82} •
वपुषं त्राहि मां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, वपुष त्राहि मां C_{45} • कालपाशात्] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}$
 K_7E , कापाशात् K_{82}^{ac} , कालपाशान् K_{10} (150d) तिर्यं चान्योन्यभक्षं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$,
तिर्यं चान्यान्यभक्षं K_{10} , तिर्यश्चान्योन्यभक्षं E • शतशस्त्राहि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$,
सतस त्राहि C_{02} (151a) श्रुत्वैवोवाच] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, श्रुत्वैव वाच E • मति]
 $C_{02}E$, मतिः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) • मानयित्वा] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, माणयित्वा K_7 ,
मानयंवा E • यथावद्] corr., यथावत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, वत् K_{82}^{ac} (151b) आहूत]
 $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, आभूत E • सम्लवान्ते] C_{02} , सम्लवन्ते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, संल्वन्ते
 K_7 • भविष्यसि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भविष्य C_{02} , अविपलि E • मे जन्मलोभो न]
 $C_{\Sigma}K_{82}$, मे जन्मलाभो न $K_{10}K_7$, यजन्मलाभानु E • भूयः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, भूय K_7
(151c) वासं न च त्वन्न] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, वासन्न C_{45} , वासा न च त्वन्न C_{02} ,
वासानुबन्धं न E • पुनर्मरणं] $C_{02}E$, पुनर्मरणं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.), पुनर्मर्ण
 C_{45} • पूर्णम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, पूर्णं C_{02}

द्वादशमो ऽध्यायः

छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेषि ॥ १२ : १५१ ॥

महेश्वर उवाच ।

ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना ।

एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२ : १५२ ॥

इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः ।

साध्यादित्यैर्मरुद्रुद्रैर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२ : १५३ ॥

अहो तपःफलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः ।

स्वशरीरो दिवं प्राप्तः श्रद्धयातिथिपूजया ॥ १२ : १५४ ॥

एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् ।

ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२ : १५५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ॥

151d cf. Manu 1.98cd : स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते and Manu 12.102cd : इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते

(151d) ०शत्रुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ०शत्रु C₄₅C₀₂ • परमं] C_ΣK₈₂K₇E, परम K₁₀
(152b) विष्णुना] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅, विष्णुनात् C₀₂ (152d) ०महः] C₉₄K₇E, ०मह C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ (153a) रविणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, रविना C₀₂, शशिना E (153b) सोमेन] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सूर्येण E • पुनः पुनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, पुन पुनः C₄₅ (unmetr.), पुन च पुनः पुनः C₀₂ (153c) ०दित्यैर्म०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०दित्यै म० C₀₂ (153cd) ०रुद्रुद्रैर्विश्वेभिर्] E, ०रुद्रुद्रैर्विश्वेश्वि C₉₄K₈₂, ०रुद्रुद्रै विश्वाश्वि C₄₅, ०रुद्रुद्रै विश्वेश्वि C₀₂, ०रुद्रै विश्वे K₁₀, ०रुद्रैर्विश्वेश्वि K₇ (154c) स्वशरीरो] em., स्वशरीरं C₉₄K₈₂K₁₀K₇, शशरीरो C₄₅, स्वशरीर C₀₂, सशरीरं E • प्राप्तः] C₄₅C₀₂, प्राप्तं C₉₄K₈₂K₁₀K₇E (154d) ०पूजया] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०पूजनात् E (155b) ०नेकानि] C_ΣK₈₂K₇E, ०नेनेकानि K₁₀ (155c) ब्रह्माणं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ब्राह्मणः C₄₅, ब्रह्मणं C₀₂ (155d) विष्णुर्वि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, विष्णु वि० C₀₂ • ०जगत्प्रभुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०जगत्प्रभु C₀₂ (Colophon:) वृषसार०] C_ΣK₈₂K₇E, वृष० K₁₀ • ०ख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः] C_ΣK₈₂K₁₀, ०ख्यान नामाध्यायो द्वादश K₇, ०ख्यानो नाम द्वादशो ऽध्यायः E